

ISSN 1226-4490

*International
Journal of
Central
Asian Studies*

Volume 14 2010

Editor in Chief
Choi Han-Woo

The International Association of Central Asian Studies
Korea University of International Studies

Şeybānīler Dönemi *Çağatayca Kur'an Tefsiri*'nin Sözvarlığı Üzerine Notlar

İbrahim Taş

Bilecik Üniversitesi, Bilecik, Türkiye

Abstract: It is known that the commentary and the translation of the Quran into Turkish are important sources for the understanding of the historical progress of Turkish. Another importance of such sources is that in terms of lexicology, the possibility of matching the Turkish words with those in Arabic. This situation brings about the necessity of examining the translation and commentary of the Quran in terms of vocabulary. The vocabulary of the commentary of the Quran in Chagatay, belonging to the era of Shaybanis, contributes to that of the Turkish languages.

Key words: Chagatay, translation and commentary of the Quran, vocabulary

Özet: *Kur'an*'ın Türk diliyle yapılan tercüme ve tefsirlerinin Türk dilinin tarihî gelişimini belirlemek açısından önemli bir kaynak oldukları bilinmektedir. Bu eserlerin bir başka önemi ise sözlükbilim açısından Türkçe sözcüklerin Arapça karşılıkları ile karşılaştırılabilir olmasıdır. Bu durum *Kur'an* tercüme ve tefsirlerinin sözvarlığı bakımından incelenmesi gerektiğini gösterir. Bu çalışmada ele aldığımız Şeybānīler dönemine ait *Çağatayca Kur'an Tefsiri*'nin sözvarlığı da tarihî Türk dillerinin sözvarlığına katkı sağlayacak türdendir.

Anahtar Sözcükler: Çağatayca, *Kur'an* tercüme ve tefsirleri, sözvarlığı

Ḳur'ân'ın Türkçeye Tercümesi

*Ḳur'ân'*ın ilk kez başka bir dile çevirisi Farsça ile olmuştur. Sāmānīler döneminde [875-999] Sāmānī Manşūr ibn Nūh hükümrânlığı zamanında [961-976] gerçekleştirilen bu çeviri, devrin din bilginlerinin *Ḳur'ân'*daki bir ayete dayanarak *Ḳur'ân'*ın tercüme edilebileceğine ilişkin fetva vermeleri üzerine Muḥammad ibn Carīr al-Ṭabarī tarafından Arapça yazılan 40 ciltlik *Ḳur'ân* tefsirinden yapılmıştır. *Ḳur'ân'*ın bu ilk tercümesi Farsçanın söz dizimine göre değil Arapça sözcüklerin altına Farsça karşılıklarının yazılması biçiminde yapıldığı için sonradan yapılacak tercümelere de örnek olmuştur (Sertkaya 1977: 280).

İşte bu Farsça *Ḳur'ân* tercümesi örnek alınarak yapılmış olduğu tahmin edilen Türkçe ilk *Ḳur'ân* tercümesinin ise ne zaman, nerede ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Bu konudaki bilgiler de ilk tercüme elimizde olmadığı için birer varsayımdan ibarettir.¹ Ancak buna rağmen 8. yüzyıldan itibaren kitleler hâlinde İslamiyeti kabul eden Türklerin 10. yüzyılda Karahanlılar döneminde İslamiyeti devlet dini olarak resmen kabul etmelerinin ardından *Ḳur'ân'*ı anlamak ve onun gereklerini yerine getirmek amacıyla *Ḳur'ân'*ın Türkçe çevirilerine ihtiyaç duymuş oldukları hatta 10. yüzyıl ortalarına kadar yazılı ve resmî tercümelerden önce en azından kimi sureleri Türkçeye sözlü olarak çevirmiş oldukları tahmin edilebilir (Topaloğlu 1976: 1; Sağol 1993: XXIII; Ata 2004: X-XI).

Çağatayca Ḳur'ân Tefsiri

*Ḳur'ân'*ın Doğu Türkçesiyle yazılmış tercüme ve tefsirlerinden biri olan *Çağatayca Ḳur'ân Tefsiri'*nin iki nüshası bulunmaktadır.² Biri

¹ Bu konudaki görüşler için bk. Ata 2004: X.

² *Ḳur'ân'*ın Doğu Türkçesiyle yazılmış öbür tercüme ve tefsirleri şunlardır: 1. Leningrad Asya Müzesi Kitaplığı, Cod. Mus. As. 332 co-Wobidow 1914, no. 2475; 2. Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii, no. 2; 3. Türk İslam Eserleri Müzesi (TİEM), no. 73; 4. Taşkent, Özbek ilimler Akademisi, no. 2854, demirbaş no. 2008; 5. Manchester (İngiltere) Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar 25-38 (Ata 2004: XI-XII). Ayrıca gerek Doğu Türkçesine gerekse Eski Anadolu Türkçesine çevrilmiş *Ḳur'ân* tercüme ve tefsirleri üzerine yapılmış çalışmaların açıklamalı bir kaynakçası için Sağol 1997'ye bakılabilir.

Konya'da Mevlana Müzesi Kitaplığı 6624/91'de kayıtlı olan nüsha³, öbürü de İstanbul Topkapı Sarayı Kitaplığı III. Ahmed Kısmı, no. 16'da kayıtlı olan nüshadır. Mevlana Müzesi Kitaplığı'ndaki nüsha 951 Rebiülevvel 20'de (1544 Haziran 11), Topkapı Sarayı Kitaplığı'ndaki nüsha ise 950'de (1543-1544) istinsah edilmiştir.

Konya nüshası her sayfasında 29 satır içermekte ve 1304 sayfadan oluşmaktadır. Bu nüshadan ilk söz eden A. İnan olmuştur.⁴ H. Zülfikar'ın açıklamalarına göre yazmanın başlığı altın yaldızlı ve tezhipli, sayfa çerçeveleri de altın yaldızlıdır. Tek cilt hâlinde siyah ciltli, sırtı meşindir. Ayetlerin üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. 36 cm boyunda, 25 cm enindedir. Sayfa başları yağmur yemiş fakat yazıya zarar gelmemiştir. Son iki sayfası da tahrip olmuştur. Bu yazma daha önce Sadreddin Konevi Kütüphanesi'nde iken 1962'de müzeye nakledilmiştir (Zülfikar 1974: 175).

İlk kez Eckmann'ın bilgi verdiği Topkapı nüshası ise⁵, her bir sayfasında 27 satır bulunan her biri 308 yapraklı iki ciltten oluşmaktadır. Her iki cilt de 36 cm boyunda ve 25 cm enindedir. Sayfaların çerçeveleri ile ilk cildin başlığı tezhipli altın yaldızlıdır. Yazı nestaliktir. Arapça ile Türkçe karşılıklarının yazıları ve yazı büyüklükleri birdir. Harekesiz olan ayetlerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Yazmanın ilk cildi 18 sureyi içine almakta, Kehf suresi ile sona ermektedir. Meryem suresi ile başlayan ikinci cildin sonunda eserin bitiş tarihi bulunmaktadır. Birinci cildin ilk sayfasında dörtlükler hâlinde bir şiir bulunmaktadır.⁶ (Zülfikar 1974: 175-176).

Nüshalarda Çağatayca Kur'an Tefsiri'nin müfessirine ve yazıldığı yere ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. H. Zülfikar, eserin müfessirinin Şeybānî hanedanlarından 'Ubeydullāh Hān [1463-1539] olduğunu ya da onun teşviki ile eski dile bağlı biri tarafından ve bir

³ Yerinde tespit edilemeyen bu yazmanın yoğun diski Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'ndedir.

⁴ İnan, Abdülkadir (1962). "Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962*: 61-66.

⁵ Eckmann, János (1968). "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1967*: 51-69.

⁶ Bu şiir için bk. Zülfikar, Hamza (1973). "Ahmet Yesevî'den Hikmetler", *Türk Kültürü* 124: 208-212.

orijinal nüshaya dayanılarak yazılmış olabileceğini belirtir (1974: 179). *Tefsir*'in yazıldığı yere gelince, 16. yüzyılın ilk yarısında gerek siyasi gerekse kültürel çalışmalar sonucunda Herat, Semerkant ve Buhara gibi şehirlerin birer kültür merkezi durumuna geldiği bilinmektedir. Bu şehirler Özbeklerin yönetiminde de kültür merkezi olma özelliklerini korumuşlardır. Şeybânîler döneminden kalma bu *Çağatayca Kur'an Tefsiri*'nin, büyük bir olasılıkla, bu üç şehirden birinde yazılmış olduğunu tahmin edebiliriz.

Çağatayca Kur'an Tefsiri'nin dili ise o dönemde Özbeklerce başlatılan sadeleşme eğilimini yansıtmamaktadır. Özbek hanlarından 'Ubeydullâh Hân'ın Türkçeye çok büyük önem verdiği, Özbek egemenliğini kuran emirlerin de Türkçeden başka dil bilmedikleri bilinmektedir. Yazmanın diline bakıldığında, Özbekler döneminde sadeleşmeye başlayan yazı dilinden çok Çağataylılar döneminde meydana gelen ağıdalı edebî bir dili yansıttığı görülmektedir (İnan 1962: 62).

Sözvarlığı üzerinde durmak istediğimiz *Çağatayca Kur'an Tefsiri*'nin Konya nüshası üzerinde H. Zülfikar çalışmıştır. Zülfikar, bu nüshanın ilk 100 yaprağını Doktora tezi olarak hazırlamış⁷, söz konusu bölümün imla ve ses özelliklerini de daha sonra yayımlamıştır.⁸ Ben de Topkapı nüshasının Enbiyâ ve Hacc surelerini içeren 21a-41b yapraklarını Yüksek Lisans tezi olarak hazırlamıştım.⁹ Bu yazıda söz konusu bölümün sözvarlığından kimi sözlüksel öğeler üzerinde durmak istiyorum.¹⁰

⁷ Zülfikar, Hamza (1970). *Çağatayca Kur'an Tefsiri: Dilbilgisi İncelemesi-Metin-Dizin*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doktora Tezi.

⁸ Zülfikar, Hamza (1974). "Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri", *Türkoloji Dergisi* 6: 153-195.

⁹ Taş, İbrahim (2001). *Çağatayca Kur'an Tefsiri (21^a-41^b) Giriş-Metin-Dizin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

¹⁰ Sözlüksel öğelerin seçiminde şunlar etkili olmuştur: 1. sesbilimsel farklılıklar, eskicilikler (*arığ, asığ, har-, ügü-*); 2. tekörnekler (*aşuk, eğreş-*); 3. anlamsal değeri olanlar (*aldıramak, alıştır-*); 4. etimolojik değeri olanlar (*aylana, sayla-, sıla-*); 5. yabancı öğeler (*bolcar, soğur*).

Sözvarlığı**aldıramak:**

(31b/09) ... وترى الناس va körer-sen kişileri *aldıramak* gāyatīdın ol
(31b/10) künde ...

Arapça ibareden *aldıramak* eylemliğinin hangi anlama geldiği tam olarak tespit edilemiyor. Radloff sözlüğünde *aldıra-*, “utanmak, utanç duymak; şaşırmak” anlamındadır (Erbay 2008: 29). Bunun yanında YUyg. *aldiri-* “acele etmek” (YUTS: 9b), Kırg. *aldıra-* 1. “şaşalamak, apışmak”; 2. “kuvvetten düşmek, gevşemek” (KS: 25a) ve Trkm. *alcıra-* “şaşırmak, ne yapacağını bilememek” (T-TS: 28b) eylemleri bulunur. *aldıramak*, *Tefsir*'de Hacc suresinin ikinci ayetinde geçmektedir, ilk iki ayetin anlamı şöyledir (*Qur'ān*: 22/1-2: 331):

1. Ey insanlar! Rabbinizden korkun! Çünkü kıyamet vaktinin depremi müthiş bir şeydir!

2. Onu gördüğünüz gün, her emzikli kadın emzirdiği çocuğu unuttur, her gebe kadın çocuğunu düşürür. İnsanları da sarhoş bir halde görürsün. Oysa onlar sarhoş değillerdir; fakat Allah'ın azabı çok dehşetlidir!

Ayet meallerinden ve yukarıdaki verilerden hareketle *aldıramak* sözcüğüne “şaşma, şaşıрма” anlamları verilebilir.

Yukarıdaki veriler dışında Çağataycada *aldara-* “acele etmek” eylemi de bulunur:

Luğat-i Çağatayī ve Türkī-i 'Osmānī *aldara-mak* “bī-ḥad sevinmek, meczüb olmak, ıztırāb etmek” (LÇ: 19b)

Abuşka *aldara-mak* “kendüyi yitürmege dërler” (Güzeldir 2002: 48)

Radloff *aldara-* 1. “acele etmek, hızla koşmak”; 2. “zamanından önce doğurmak”; 3. “şaşırmak, büyülenmek, (sevinç duymak ve keder, acı çekmekten dolayı)” (Erbay 2008: 28-29)

Çağ. *aldara-* günümüz yazı dillerindeki şu verilerle karşılaştırılabilir: Hak. *aldara-* (I) “acı çekmek, ıstırap çekmek, cefa çekmek”, *aldara-* (II) “güçten düşmek, güç kaybetmek, güçsüz kalmak” (H-TS: 36b), Tuv. *aldara-* “düzen dışı olmak, uygun olmamak, sıradan çıkmak” (TW: 73a) < Mo. *aldara-* “gevşemek, çözülmek, çıkmak; boşanmak, kurtulmak, bırakılmak; kaybolmak, yok olmak; gücünü veya cesaretini kaybetmek veya bedence zayıflamak” (L 49) < ET *alda-* “aldatmak” (EW: 17a; TW: 73a).

Çağ. *aldıra-* ve *aldara-* eylemleri de Trkm. *alğasa-* “acele etmek, koşturmak” (T-TS: 29b), Krç.-Blk. *algasa-* 1. “zayıflamak, zayıf düşmek”; 2. “ürkmek, şaşırmak, sersemlemek” (K-MTS: 79a) ve Kar. *alhasa-* “ürkmek, korkmak, endişelenmek” (K-TKS: 43b) (< Mo. *algasa-* “zihni başka tarafa çekilmek, şaşırmak, dalgın ve dikkatsiz olmak, gafil avlanmak; kararsız olmak; endişelenmek, kaygılanmak; atlamak, kaçırmak”, L 50) eylemleri ile akraba olmalıdır.

T. Tekin, ayrıca Çağ. *aldıra-* ve Trkm. *alğasa-* eylemleri ile SUyg. *aldam*, *altam* “çabuk, hızlı”, Doğu Türk. *yıldam*, *yildam* ay., Özb. *ildam* ay. (< **altam*) sözcüklerini de Uyg., DLT vb. *aşuq-* “acele etmek” ile birleştirmektedir (2000a: 7).

alıştur-:

(36b/24) ... نكير *mèniñ hoşlamağınım alarnı* (36b/25) *ya‘nî inkâr kılduğ biz alarnıñ işige va ni‘matnı alışturduğ biz miñnatğa va tiriklikni halâklık* (36b/26) va ‘imâratlarnı ħarâblıgğa ...

alıştur- eylemi Hacc suresinin 44. ayetinde geçmektedir. Ayetin tercümesi şöyledir: “Medyen halkı da (peygamberlerini) yalanladılar. Musa da yalanlanmıştı. İşte ben o kâfirlere süre tanıdım, sonra onları yakaladım. Nasıl oldu benim onları reddim (cezalandırmam)!” (*Qur’ân*: 22/44: 336). Arapça نكير */nakiri/*¹¹ “benim reddim” ibaresi tefsirciler tarafından “Nimeti külfete, hayatı helâke ve mâmurluğu yıkıma çevirişim” biçiminde yorumlanmıştır (*Qur’ân*: 22/44: 336). Yukarıda *Çağatayca Qur’ân Tefsiri*’nde de aynı yorum ifade edilmiştir. Buna göre *alıştur-* eyleminin “çevirmek, değiştirmek” anlamına geldiğini söyleyebiliriz.

alıştur-, Çağatayca metinlerde ve eski Türk dillerinde bu anlamıyla sıkça yer alan bir eylem değildir. İlk olarak *Altun Yaruk*’ta (678/15) geçer fakat anlam açık değildir. K. Röhrborn, *alışdur-* okumuş ve *alış-* “karşılıklı almak” eyleminden getirmiştir: *v(a)çırığ alışduru tutdaçı* “der den ... Vajra immer (in der Hand) hält” (?) (UW II: 94b). C. Kaya, *alıştur-* okumuştur: *vaçırığ alışturu tutdaçı* (1994: 349, 369a). *Çağatayca*

¹¹ *nakiri* “benim reddim” < *nakir* “inkâr; ret, kabul etmeme; iğrenç, menfur, nefret uyandırıcı, kabul edilemez, Nekir (melek)” < *n-k-r* “bilmemek, haberdar olmamak; inkâr etmek, kabul etmemek” (Ar.-TS: 916).

Qur'ân Tefsiri'ndeki “çevirmek, değiştirmek” anlamı, Radloff sözlüğünde de geçer: *alıştır*- 1. “değiştirmek”; 2. “kavgaya, tartışmaya davetiye çıkarmak, tahrik etmek” (Erbay 2008: 32). Ayrıca *alış*- 1. “değiştirmek”; 2. “mücadele etmek, savaşmak”; 3. “karıştırmak” (Erbay 2008: 32). *alış*- aynı anlamıyla Vámbéry sözlüğünde de bulunur: *alış*- “değiştirmek; çevirmek; aktarma yapmak” (Vámbéry 1867: 214'ten aktaran Erbay 2008: 32).

alış- ve *alıştır*-, aynı anlamlarla, tarihî Kıpçak metinlerinde de görülür: CC *alış*- “değişmek, (bir şeyi başka bir şey karşılığında) değiştirmek”, *alıştır*- “değiştirmek” (KLS: 5).

Aynı anlam günümüz yazı dillerinde de bulunur:

Kar. *alış*- “değişmek, değiştirmek, yerine koymak” (K-TKS: 44a)

Krç.-Blk. *alış*- “değişmek”, *alışdır*- “değiştirmek”, *alışın*- “değişmek”, *alışındır*- “değiştirmek, yerine geçirmek” (K-MTS: 80a)

YUyg. *êlištur*- “değiştirmek”, *êlišturup al*- “değiştirivermek” (YUTS: 125a)

Özb. *alış*- “to exchange, to trade, to swap”, *alışın*- “to turn into, to change into”, *alıştır*- “to change, to renew” (U-ED: 9b)

Hak. *alış*- “değişmek, değişikliğe uğramak”, *alışshah* “değişken, değişen”, *alıştır*- “değiştirmek, yerine geçirmek”, *alıştırığ* “değiştirme, yerine geçirme”, *alışaçı* “değişen, değişken”, *alışığ* “değişme, değişiklik”, *alışıglıg* “değişen, değişken” (H-TS: 38b, 39a)

Sözlüklerdeki “değişmek; değiştirmek” anlamı “birini ya da bir şeyi bırakıp başkasını, başka bir şeyi almak” yani “değiş tokuş etmek” olarak anlaşılmalıdır. *Tefsir*'deki “değiştirmek” ise “başka bir biçime sokmak, değişikliğe uğratmak” biçiminde yorumlanabilir.

alış- eyleminin orijinal anlamı “karşılıklı almak”tır: ET *alış*- “karşılıklı almak” (< *al-ış*-) (ED: 153; UW II: 94b).

arığ (< *arık):

(33a/05) ... من تحتها الانهار anıñ yığaçlarının astıdın *arıglar* va bağ va bustänniñ (33a/06) ravnağı aqar su-dur ...

(34a/05) ... من تحتها الانهار anıñ maskanları va köşkleri astıdın (34a/06) *arıglar* ...

arığ, “ırmak” anlamındadır. Çağatayca sözlüklerde /ğ/ ve /k/ ile iki şekildedir:

Luğat-i Çağatayî ve Türkî-i ‘Osmânî *arığ* / *arık* “cedvel, hark”, *arığlıg* *şu* “bir cedvellik şu” (LÇ: 10b, 11a)

Abuşka *arık* / *arığ* “şu yolına dërler ki anı şu akmak için kesmiş olalar” (Güzeldir 2002: 33)

Radloff *arık* “hendek, kanal, su yolu, tarlaya su getirmek için açılan kanal”, *arığlık* “kanal sistemi”, *arıkçı* “kanal inşa eden kimse” (Erbay 2008: 52, 53)

Eckmann, “Fiil ismi eki *-mak/-mek*, vokalle başlayan kelimelerden önce ve vokalle veya sedâlı konsonantla başlayan eklerden önce geldiğinde, *k/k*, *ğ/g* seslerine dönüştürülebilir” der ve şu örnekleri verir: *almak için* “almak için”, *almak-ı* “alması”, *almak-nı* “almayı”, *almak-lık* “almak işi” ve *almağ için*, *almağ-ı*, *almağ-nı*, *almağ-lık* (Eckmann 1988: 29). Bir tür *sandhi* olarak adlandırabileceğimiz bu olayın Çağataycada *-mak/-mek* eylemlilik eki almış kimi sözcükler dışında da meydana geldiği anlaşılmaktadır. Metindeki *arıklar*, bu nedenle daha eski bir **arıklar* biçiminden gelişmiş olabilir; krş. *kılığlık* “herhangi bir yaratılıştaki, huyda olan” (*Tefsir* 29b/10) < **kılıklık*, *kılığ edî* (*Tefsir* 29b/11) < **kılık edî*, fakat *kılığ kim* (*Tefsir* 34b/13).¹²

Sözcüğün Çağatayca dışındaki eski-yeni Türk dillerindeki biçimlerinin de /k/ ile olduğu dikkat çekmektedir:

DLT *arık* “ırmak; ark; nehir”, *arıklan-* (*sūw arıklandı* “su yol açtı, ark yaptı”, suyun yerde yarlar ve hendekler açmasını anlatmak için de kullanılır), *arıklıg* (*arıklıg yēr* “üzerinde arklar olan yer”) (Kabalcı 2005: 149), Tefs. *arık* “nehir, kanal” (Bokovkov 2002: 55), KTercA. *arık* “ırmak” (Ata 2004: 223), Muk. *arık* “ark, su kanalı” (Yüce ²1993: 92a), NF *arık* “ark, arık” (Ata 1998: 20b), KTercS. *arık* “ırmak, nehir” (Sağol 1995: 13a), TS *ark* (*arık*) “su cedveli” (TS I: 214)

Kzk. *arık* “ark, su arkı, kanal” (KT[-]TTS: 52a)

¹² Metinde Eckmann’ın belirttiği türden örnekler için krş. *çıkarmağ-lıh* (36b/02), *kılmağ-lıgını* (36a/17), *kutulmağ-lıg* (30a/27), *okumağ-nı* (24b/19), *tapınmağ-lıg* (37a/11) vb. *-mak* > *-mağ* değişmesine koşut olarak ön ünlülü *bërmek-liki* (27a/03), *bilmek-liki* (27a/03), *këltürmek-lık* (37b/20), *köymek-liki* (30a/24) gibi sözcüklerde de *-mek* > *-meg* değişmesinin olabileceği tahmin edilebilir. Ancak ön ünlülü sözcüklerde bu değişimin olup olmadığını yazımdan tespit etme olanağımız yoktur.

- Krç.-Blk. *arık* “su kanalı” (K-MTS: 88a)
 YUyg. *erik* “arık, kanal” (YUTS: 126a)
 Özb. *arık* “irrigation canal (of various sizes), ditch”, *arıkça* “small ditch or canal” (U-ED: 14c)
 Kırg. *arık* “ark” (KS: 44)
 Alt. *arık* “ark, sulama kanalı” (A-TS: 28a)
 Tuv. *arık* “ark, su kanalı” (TW: 78a)
 Trkm. *ārik* “ark, kanal” (T-TS: 33a)
 Tü. *ark*¹³ “içinden su akıtmak için toprağı kazarak yapılan açık oluk, arık, dren, karık”, *arık* 1. “ark”; 2. “fide veya fidan dikilen yer”
 Tü. (ağ.) *arık* [*arh, arig, arıg, aruk*] 1. “su yolu, ark”; 2. “dere, çay”; 3. “fide veya fidan dikilen yer”; 4. “yol ve tarla kenarlarına açılan hendek” (DS I: 315, 316a)

asığ:

(22a/07) va paşimānlıg ol vaqtda *asığ* kılmay tükeli bile halāk boldılar ...

Sözcüğün metindeki öbür örnekleri şunlardır: *asığ* (26a/15, 27a/07, 27b/08, 28b/12, 32b/26), *asığdın* (33a/02, 35b/27), *asığlar-dur* (35b/08), *asığlarını* (39b/15), *asığsız* (27b/02).

ET *asığ* “kazanç, kâr, fayda, yarar; faiz; sağlık, selamet” (ED: 244b-245a; UW IV: 227a-229b) sözcüğü Çağataycada /ğ/ ve /k/ ile iki şekildedir:

Luğat-i Çağatayī ve Türki-i ‘Osmānī *asığ* “nef, fā’ide, temettu‘, ticāret” (LÇ: 13b)

Abuşka *asığ* / *asığ* “aşşı ve fā’ide ma’nāsınadır” (Güzeldir 2002: 41)

Radloff *asığ* / *asığ* “fayda, yarar” (Erbay 2008: 62)

Çağatayca *Qur'ān Tefsiri*'ndeki *asığ*, M. Ölmez'in haklı açıklamalarına göre, dönemi metinlerine göre sondaki /ğ/ sesini koruduğu için eskicil bir öge kabul edilebilir (krş. EAT, Osm. *assı* 1. “fayda, kâr, kazanç, menfaat”; 2. “faiz”) (Ölmez 2003: 139).

¹³ *arık* > *ark* gelişmesi için krş. Orh. *bark* “ev, bina” < **barık*, Mo. *bari*- “inşa etmek, yapmak” (OTG § 95: 63).

aşuk:

(24a/12) yakın-dur ayttı yā Rab *aşuk* kıl mēniñ yaratmağım itmāmıda andın burun kim kıyaş oyaqqay

aşuk kıl- “acele etmek” birleşik eylemindeki *aşuk* sözcüğü Çağataycada ve eski-yeni Türk dillerinde eylem biçimiyle bulunur. *Tefsir*’de eylem biçimi de yaygındır: *aşuk-* “acele etmek” (24a/10, 24a/19, 39a/07 vb.). Çağataycadaki yuvarlak ünlülü *oşuk-* “acele etmek, acele ettirmek” gerileyici ünlü benzeşmesiyle oluşmuş ikincil bir biçimdir (Eckmann 1988: 18). Uygurcada “acele etmek” (UW IV: 245b-246a; OTWF: 245), DLT’de “özlemek” (Kabalcı 2005: 156) anlamıyla bulunan eylemin asli anlamı Clauson’a göre “özlem duymak” olmalıdır: “(bir şeye) özlem duymak” > “heyecanlanmak, telaşlanmak, acele etmek” (ED: 259b).

Sözlük ve metinlerde rastlamadığım *aşuk* biçiminin, *aşuk-* eyleminden *reduction* yoluyla oluşmuş ikincil bir biçim olması muhtemeldir; krş. TETTL: 522’ye göre Tü. (ağ.) *çise* 1. “ince yağmur”; 2. “çiy” (DS III: 1239), *tise* “ince ince yağın yağmur” (DS X: 3940a) < Tü. *çise-* “çiselemek”.

aylana:

(26b/07) söz aytur va alarnıñ *aylana* yanlarıda ot şu‘la urur êrdi ...

(33b/22) ... شاپ من نار tonlar otdın kim alarnıñ badanını (33b/23) tükel tutar çün kim tonnıñ *aylana*¹⁴ tutmağı tepe ...

(34b/16) ... للتائفين tavāf kılguçılar üçün anıñ *aylana* yanında āfākılardın ...

Üç yerde geçen *aylana*, “çevre, etraf” anlamındadır ve dönüşlü *aylan-* “etrafında hareket etmek, dönmek, dolanmak” eyleminin ulaç biçimidir: *aylana* < *ayla-n-a*. Çağatayca sözlüklerde de yer almaktadır:

Luğat-i Çağatayî ve Türkî-i ‘Osmānî *aylan-* “fır-ılayı dönmek, devr etmek, aynalmak, çevrilmek, ihāta etmek”, *aylana* “çevre, devre, gerdiş, geşten, dönme”, *aylanma* “dönme, çevrilme” (LÇ 58a)

¹⁴ Yüksek Lisans tezimde bu veriyi *aylan-* “kuşatmak, çevrelemek, çevirmek” eyleminin çekimli biçimi olarak yorumlamıştım (ÇKT: 91b). Şimdi öbür iki veride olduğu gibi “çevre, etraf” anlamına bir isim olarak düzeltiyorum.

Abuşka *aylan-* “dönmek ma'nâsınadır”, *aylandur-* “döndürmek demek olur”, “çevirmek” (Güzeldir 2002: 59, 60)

Radloff *aylana* “bir çevre etrafında bulunan”, *aylanç* “dolaşık yol; sapa yol” (Erbay 2008: 80, 81)

aylana, günümüz Türk dil ve lehçelerinin kimisinde çeşitli durum ekleri olarak bir sontakı gibi de kullanılmaktadır: Özb. *eylene* “çevre, etraf; değirmi, dolaşık”, Kmk. *aylana* “çevre, etraf”, Kzk. *aynala* ay., Kklp. *aylana*, *aynala* ay., Nog. *aylana* ay., Tat. *eylene* ay., Bşk. *eylene* ay., Kırg. *aylana* “çevre, etraf; ortam” (TDS: 600-602).

aylan- eyleminin daha yalın biçimi Şeybânî Hân'ın *Dīvān*'ında geçer (Karasoy 1998: 154):

73b/7-8 *Şekkerin la'ling Mesîhâ dig tabîb irür î cān*

Hasta âşık tofrağını aylaban sağ eylemiş

“Ey can, tatlı dudağın Mesîh gibi tabip olur; hasta âşık toprağını gezerek (dolaşarak) sağlık bulmuş”

Karasoy, dizinde *ayla-* eylemine “dönmek” anlamını vermiştir (1998: 358a). Bu anlamı “gezmek, dolaşmak” olarak belirginleştirebiliriz; zira *ayla-* beyitte belirli nesne durumunu (*tofrağını*) yönetmektedir.

Aynı yalın biçim, Memlûk Kıpçakçasıyla kaleme alınmış olan *et-Tuhtetü 'z-Zekiyye fi 'l-Luğati 't-Türkiyye*'de de geçmektedir: *ayla-* “çevirmek” (KTS: 18a).

Tarihî Anadolu Türkçesi metinlerinde ise dönüşlü *aylan-* ve türevleri bulunmaktadır. Mütercim ‘Âşım Efendi’nin *Ķāmūs* tercümesinde *aylan-* “dönmek, devretmek” anlamında kullanılmıştır (TS I: 330).¹⁵ 16. yüzyıl verilerinde ise *aylandur-* “dolaştırmak, çevrede gezdirmek” geçmektedir (TS I: 329). *aylandur-*, *Evliyâ Çelebî Seyâhat-nâme*'sinde de *aylandır-* biçiminde ve “(at) otlatmak” anlamındadır (Dankoff 2004: 80). *Tarama Sözlüğü*'ndeki şu sözcükler de *ayla-* eylemiyle ilgili olmalıdır: *aylak* 1. “boş, işsiz, işe yaramaz, kalp”; 2. “bedava, parasız, ücretsiz”, *aylakçı*

¹⁵ *Tarama Sözlüğü*'nde *aylan-* için gösterilen öbür veri *Dede Korkut* metnine aittir: ... *Çobanı bir ağaca sara sara muhkem bağladı, aylandı* ايلاندى yürüyüverdi (TS I: 330). Bu veri Ergin yayınında *eylendi* (Ergin 1989: 105), Gökyay ile Tezcan-Boeschoten yayınlarında da *atlandı* olarak okunmuştur (Tezcan-Boeschoten 2001: 57; Tezcan 2001: 128).

“hizmetçi, işçi”, *aylak ile-* “boşa geçirmek, heder etmek, zıya uğratmak” (TS I: 328-329).

Günümüz Türk dil ve lehçelerinde ise *ayla-* ve türevleri şu şekildedir:

Kzk. *aylak* “rıhtım, liman”, *aylan-* / *aynal-* 1. “belirli bir şeyin etrafında dönmek”; 2. “bir durumdan başka bir duruma geçmek”; 3. “(tekerlek) dönmek”; 4. “duraklamak, gecikmek, yolundan kalmak”; 5. “sevmek, okşamak, beğenmek”, *aynala* 1. “etraf, civar, çevre”; 2. “bir şeyin kenarı”, *aynıldır-* 1. “bir şeyi döndürmek”; 2. “bir şeyin altını üstüne, içini dışına çevirmek”; 3. “bir şeyi, bir işi başka işe çevirmek”; 4. “dediğini yaptırmaya çalışmak, kandırmak”; 5. “oyalamak”, *aynalma* “dönüş, dönemeç, köşe, dirsek”, *aynalmalı* 1. “sürekli dönen, hareket hâlinde olan”; 2. “virajlı, zikzaklı, dönemeçli”, *aynalsok* “tekrar dönüp dolaşıp aynı noktaya gelen, kısır döngüye girmiş”, *aynalsokta-* “uzaklara gidememek, civarda dolaşmak”, *aynalşakta-* “uzaklara gitmeden, civarda dolaşmak”, *aynalım* “dönüşüm, dolaşım, sirkülasyon, deveren”, *aynalis* “dönemeç, viraj”, *aynalis-* “bir şeyle uğraşmak, meşgul olmak” (KT[-]TTS: 31, 32a)

Kar. *aylan-* “dönmek, dönüp durmak” (K-TKS: 48b)

Krç.-Blk. *aylan-* 1. “gezmek, dolaşmak”; 2. “dönmek”; 3. “çevrilmek, yönelmek”; 4. “bakmak, nazır olmak, açılmak”; 5. “dönüşmek, hâlini almak”; 6. “çiftleşmek”, *aylancük* “topaç”, *aylanç* “dolambaçlı, virajlı”, *aylanç-buylanç* “virajlı”, *aylançak* “çok gezen, haylazlık eden”, *aylançlı* “virajlı”, *aylançuk* “topaç”, *aylandır-* “döndürmek, çevirmek”, *aylandırgan* “ilk süt, ağız”, *aylanıvçu* “çok gezen, yerinde duramayan, avare, başıboş”, *aylanma* “haylaz, boş gezen”, “dönüş, dönme, viraj”, “girdap” (K-MTS: 101b-102)

YUyg. *aylana* “çevre, yöre”, *aylandur-* “döndürmek, çevirmek, dolaştırmak”, *aylan-* “dolaşmak, dönmek, gezmek, seyretmek”, *aylantguç* “döndüren” (YUTS: 24b-25a)

Özb. *aylan-* “to spin, to turn; to go or walk around, to take a walk; to change, turn, or transform into; to go around (with), to associate with; to turn over (capital)”, *aylana* “surroundings; circle; circular, circuitous, roundabout”, *aylanış-* “to be detained, to get stuck (s.w.); to linger, to loiter”, *aylanış* “roundabout way; labyrinth”, *aylanma* “circular, circuitous, winding; roundabout; whirlpool”, *aylanmaçok* “winding, roundabout, crooked; a ball game played by girls (in which they must

spin around and catch a ball which they have thrown in the air)", *aylantır*- (ettirgen) (U-ED: 20b-c)

Kırg. *aylan*- 1. "dönmek, deveran etmek, dolaşmak"; 2. "dönmek (değişmek)"; 3. "keffâret olmak"; 4. "sahte tabiplerin tedavi usulünde bir kurban veriliyordu, ki bu kurban bilfiil yahut timsalî bir tarzda hastanın başı etrafında dönerdi; okşamak; saygı göstermek; üstünlüğünü tanımak, önünde eğilmek", *aylana* 1. "etraf, civar (yöre)"; 2. "muhit", *aylandır*- 1. "döndürmek, çevirmek, döndürtmek"; 2. "dolaşarak gitmek; kuşatmak"; 3. "değiştirmek (tahvil etmek)", *aylandıruu* 1. "döndürme"; 2. "tahvil etme", *aylanış*- 1. "hep beraber dönmek"; 2. "gecikmek; alıkonmak", *aylanma* "dönen, tekerrür eden", *aylanpa* 1. "su çevrintisi (girdap); 2. "kaalga'nın bir cüzünün adıdır", *aylant*- 1. "döndürmek; çevirmek"; 2. "kuşatmak", *aylantkıç* "döndüren, dönmeyi mucibolan", *aylantma* 1. "döndüren; döndürme"; 2. "tedavül edilen", *aylantuu* 1. "döndürüm, devir"; 2. "tahavvül, değişim" (KS: 68, 69a)

Alt. *ayla*- 1. "çevirmek, döndürmek"; 2. "kuşatmak, sarmak", *aylan*- 1. "dönmek"; 2. "çevresini dolaşmak, etrafını dolanmak", *aylançık* 1. "karmaşık yol"; 2. "girdap"; 3. "onikiparmak bağırsağı"; 4. "konik şekilli çadırın tepesi", *aylandır*- 1. "döndürmek"; 2. "çevresinden dolaştırmak"; [3. "döndürmek"], *aylandıra* "çevresinde, etrafında, her tarafta", *aylanış* 1. "dönme"; 2. "çevresinde dolaşma"; 3. "çevirme, döndürme", *aylat*- "döndürmek" (A-TS: 31b-32a)

Hak. *aylahtan*- "dönmek, çevrilmek", *aylahtandır*- "döndürmek, çevirmek", *aylahtanis*- "(birlikte) dönmek, (birlikte) çevrilmek", *aylan*- 1. "dönmek"; 2. "yönünü değiştirmek"; 3. "(geri) gelmek"; 4. "(birine) seslenmek", *aylancih* "girdap, su çevrisi", *aylandır*- 1. "döndürmek"; 2. "çevirmek"; 3. "geri getirmek, geri çağırmak"; 4. "içini dışına getirmek, tersyüz etmek"; 5. "çağırtmak", *aylandıra* "çevresinde, etrafında, civarında", *aylanis* 1. "dönüş, dönme"; 2. "(geri) dönüş"; 3. "dönemeç, viraj", *aylanis*- 1. "(birlikte) dönmek"; 2. "(birlikte) çevrilmek"; 3. "(birlikte) geri dönmek"; 4. "(birlikte) seslenmek", *aylanistig* "dönüşlü", *aylas* 1. "dönüş"; 2. "dönemeçli, virajlı", *aynit*- "hızlandırmak" (H-TS: 59b-60)

Trkm. *ayla*- 1. "döndürmek, çevirmek"; 2. "etrafını çevirmek", *āylag* "körfez", *aylan*- 1. "dönmek"; 2. "sapmak, çevrilmek"; 3. "gezme"; 4.

“dolanmak, gezinmek”, *aylancıra-* “gezinmek, dolanmak”, *aylav* 1. “daire, halka”; 2. “hipodrom”, *aylavlı* “kıvrımlı, virajlı” (T-TS: 39b-40a)

Tü. *aylak* “işsiz, boş gezen, avare gezen (kimse)”

Tü. (ağ.) *aylak* “karşılıksız, bedava, beleş”, *aylakcı, aylakçı (aylâcık)* 1. “beleşçi, asalak”; 2. “boş, işsiz, aylak”; 3. “iş sahibinin, aile başkanının ücretsiz yardımcısı”, 4. “avcılarının ağırlığını taşıyan tüfeksiz yardımcı”, *aylak dur-* “karşılıksız, bedava hizmet etmek”, *aylakta kal-* 1. “boş, işsiz kalmak”; 2. “boşlukta kalıyormuş gibi olmak”, *aylaktan* “bedavadan, beleşten”, *ayla-* 1. “beklemek”; 2. “ayı dolduran bir zaman geçirmek, aylarca kalmak”; 3. “devam etmek”; 4. “sözü uzatmak”, *aylanç* “viraj”, *aylandır-* “gezdirmek”, *aylangıç* “pervane”, *aylanla-* 1. “yalnız kalmak, ayrılmak”; 2. “dolanıvermek, sıvışmak, yan çizmek”; 3. “yoldan sapmak”; 4. “gezme”, *aylan-, aylân-* 1. “gezme”; 2. “dönüp dolaşıp aynı yere gelmek, fırlanmak, devir yapmak”; 3. “kuş dönerek uçmak”; 4. “işte, yolda aksak ilerlemek”; 5. “ay aydınlığında durmak, kalmak”, *aylama sūv* “girdap” (DS I: 424, 425a)

Tü. *haylaz* 1. “hoşa gitmeyen davranışlarda bulunan (kimse), hayta”; 2. “çalışma gücü varken çalışmayan, aylaklık eden, yaramaz” < *ayla*¹⁶ (Nişanyan 2002: 176a; MBTS II: 1224b; Gülensoy 2007 I: 407a)

ayla- eyleminin kökenine ilişkin şu açıklamalar aktarılabilir:

1. EDAL I: 277-278’de *ayla-* için Altayca etimoloji önerilmiştir:

ayla- < AT **ay-* 1. “döndürmek, çevirmek”; 2. “oyalanmak, beklemek”; 3. “götürmek, yol göstermek, rehberlik etmek”; 4. “hızlandırmak”; 5. “uzaklaştırmak” < AA **āya-* “gitmek, yürümek”; krş.

ATung. **āy-* 1. “çabuk, hızlı”; 2. “hızlıca koşmak”; 3. “(kumda ya da karda) adım atmak”: Ev. *ayij* “çabuk, hızlı”, Man. *aya-* “hızlıca koşmak”, Ork. *aya-mūnci* “çabuk, hızlı”, Nan. *āi-* “(kumda ya da karda) adım atmak”

AMo. **aya-* “gezi, seyahat”: OMo. *ayan*, YMo. *ayan*, Bur. *ayan*, Klm. *ayan*, Ord. *ayan*, Dag. *ayan*

AJap. **āyum-* “yürümek”: EJap. *ayum-*, OJap. *āyum-*, Tok. *ayum-*, Kyo. *āyum-*, Kag. *āyum-*

¹⁶ *ayla-* < ? **hayla-*.

2. *ayla-* eylemi Hlç. *hayğan-* “dönmek” (< **hay+ğa-n-*) ile karşılaştırılabilir (WörtChal. 128a); yani *ayla-* < **hay+la-*. Bu durumda asli biçimin *h-*'li olduğunu kabul edebiliriz.

bolcar:

(36b/22) فامليت pas muhlat bērdim للکافرين gurūhda sizlerge tā vaqtī kim muḳaddara *bolcarları* (36b/23) kirdi ...

Topkapı Sarayı Kitaplığı nüshasındaki *bolcar-ları* yerine Mevlana Müzesi Kitaplığı nüshasında *bolcar-ı* bulunmaktadır. Asıl biçim *bolcar-ı* olmalıdır. 36b/22'deki *muḳaddara bolcarı* ibaresi de “önceden takdir edilmiş, belirlenmiş zaman” yani “kıyamet zamanı” anlamındadır. Buna göre *bolcar* sözcüğüne “tayin edilmiş zaman” anlamı verilebilir.¹⁷

Çağatayca metin ve sözlüklerde şu biçimler vardır:

Luğat-i Çağatayī ve Türkī-i ‘Osmānī *bolcar molcar* “askerin ve ordunun ictimā‘ edecek maḥall-i mev‘ūdı, müstahzara-i tecemmü‘, telākī, verdīş, müsādif olunacak yer”, *bolcarla-* “bir araya gelmek ve tecemmü‘ etmek üzere va‘d vermek, cem‘iyet ve yığın için bir yere toplanmak”, *bolcaş* “maḥall-i mev‘ūd, buluşmak için ta‘yīn olunan cāy, va‘d, mevki‘, cāy-i cem‘iyet” (LÇ: 84b, 85a)

Abuşka *bolcar* “istimālet vermektür” (Güzeldir 2002: 202)

Radloff *bolcar* “süre”, *bolcal*, *bolcaw* “süre, mühlet”, *bolcalla-*, *bolcawla-* “süre belirlemek”, *bolcaş* “süre, mühlet” (Erbay 2008: 123)

Metinlerde /m/li şekli de vardır: *molçar* “buluşma yeri; tayin edilmiş zaman” < krş. Mo. *bolça-* “bir zaman tayin etmek” (Eckmann 1988: 23), *mölçer* 1. “ordulara toplanmak üzere tesbit edilen yer”; 2. “aynı maksat ile tâyin ve tesbit edilen mühlet”; 3. “harp esnâsında ordu cüzlerine işgâl etmek üzere gösterilen yer” (Arat ²1987: 633-634)

bolcar, *bolcal* ve türevleri Mo. *bolcal*, *bolcur* “olması gereken zaman, tam zamanında”, *bolcar*, *bolcugan* “kararlaştırma, taahhüt, kontrat, sözleşme, mukavele, tayin edilmiş zaman, süre; randevu” (L 191) sözcükleriyle ilgili görülmüştür (TMEN I § 107: 229-232; MLWo: 70-72).

¹⁷ Yüksek Lisans tezimde “toplanma yeri, mahşer” olarak anlamlandırmıştım (ÇKT: 114a).

Çağatayca *bolçaş* ile *Kāḍī Burhāneddīn Dīvānī*'ndaki *bolçaş* “va’d” (TS I: 691)¹⁸ ise Mo. *bolca-*, *bolcu-*¹⁹ “üzerinde anlaşımak, fikir birliğine varmak; atamak, tayin etmek; önceden kararlaştırmak; önceden düzenlemek; önceden görmek, tahmin etmek, önceden bilmek, kestirmek” (L 191) eyleminden {-ş} eki ile türemiştir (Tietze-Tekin 1994 § 169: 168). Tietze, daha sonra bu veriyi O. N. Tuna gibi (1972 § 3: 216), Mo. *bolcal* sözcüğünden ödünçleme saymıştır (TETTL: 368a, 392b).

Günümüz Türk dillerindeki şu biçimler de Mo. *bolcal*, *bolcur*, *bolcar* ve *bolcugan* ile ilgili olmalıdır:

Kzk. *boljal*, *boljam* “tahmin, yorum, faraziye, varsayım”, *boljalda-* “tahmin etmek, yorum yapmak”, *boljamdı* “tahminî, takribî, yaklaşık” (KT[-]TTS: 91b)

Krç.-Blk. *bolcal* “vâde, müddet” (K-MTS: 125a)

YUyg. *bolcal* “tahmin, faraziye, var sayım”, *bolcar* “ikametgah” (YUTS: 47a, 52a)

Özb. *mo'ljal* “plan, target, aim; guess, approximation”, *mo'ljalla-* “to shoot, plan or aim for; to guess, to make an approximation”, *mo'ljalli* “planned, fixed, intended” (U-ED: 177a)

Kırg. *bolcal* 1. “tayin edilen müddet, vâde”; 2. “tarif, tayin; ölçü”, *bolcalduu* “önceden tayin edilmiş, önceden tespit olunmuş”, *bolcolsuz* “ölçüsüz; ölçülmez”, *mölçer* “tayin edilen nokta, muayyen hat, sınır” (KS: 127, 572a)

Tü (ağ.) *bolcal* “müddet” (DS II: 735a)

êGreş-, êGreşgüçi:

(31b/16) *لم غير* dāniş va ma'rifatsız va burhān va huccatsız *و يتبع* va *êGreşür* mucādalada yā öziñiñ tēgis hāllarida

(31b/18) ... *يضلّه* (31b/19) yol azğurur öziñiñ *êGreşgüçisini*

¹⁸ *Tarama Sözlüğü*'nde *bulcaş* okunmuştur (TS I: 691).

¹⁹ Günümüz Türk dillerinde Moğolca eylemden ödünçlenmiş biçimler de vardır: Kzk. *bolja-* “tahmin yürütmek, yorumlamak” (KT[-]TTS: 91b), Krç.-Blk. *bolcu-* 1. “oyalamak”; 2. “gecikmek” (K-MTS: 129b), Kırg. *bolco-* “tahmin etmek, tahminen tayin ve tarif etmek; önceden tayin ve tarif eylemek” (KS: 127a), YUyg. *bolci-* “tahminde bulunmak, farz etmek” (YUTS: 47a), Tuv. *bolça-* “görüşme için sözleşmek, anlaşmak” (TW: 97a), Hak. *molca-* “anlaşımak, sözleşmek” (H-TS: 305b).

(41a/14) va iftār dēk ağırğ va safarda pas *éGreşijizler* ملة ايكم اراهم öz atañız İbrāhīmniñ dīnige ...

éGreş- eyleminin ilk hece ünsüzünün ses değeri benim için açık değildir. Yukarıdaki cümlelerden ve Arapça karşılıklardan hareketle eylemin “uymak, peşinden gitmek, tabi olmak” anlamlarına geldiğini söyleyebiliriz. *éGreşgüçi* ise “takipçi” anlamında olmalıdır.

éGreş- eylemini Çağatayca sözlüklerde ve günümüz Türk dillerinde tespit edemedim. Taradığım metinler içerisinde sözcüğün *Tefsir* dışındaki tek örneği ‘Ubeydullāh Hān dönemi şairlerinden Şānī’nin *Dīvān*’ında yer almaktadır (Aslan 2009: 110):

G 194/5 *Cünün şahrāsıda Şānī-i Mecnūn dēk né eyley kim*

Ger it tēk anğa ékreşsem kēyik yañlıg kaçır mēndin

“Delilik çölünde çılgın Şānī gibi ne yapayım; it gibi onun peşine takılsam benden geyik gibi kaçır”

Ü. Aslan, /k/ ile okuduğu *éGreş-* eylemini haklı olarak “ısrar etmek, peşinden gitmek” anlamıyla karşılamıştır (2009: 237a).

Çağ. *éGreş-* eyleminin YUyg. *egeş-* “peşinden gitmek; arkasına takılmak”, *egeştür-* “beraberinde götürmek” ve *egeşme* “takıntı” (YUTS: 110a) sözcükleri ile karşılaştırılabileceğini düşünüyorum. Sözcüğün DLT’deki *ékeş-* “itişmek, kakışmak, çarpışmak” eylemi ile ilgisi olduğunu sanmıyorum. Ayrıca krş. Mo. *egere-* (I) “aramak, araştırmak; istemek; şiddetle arzu etmek, acil olarak ihtiyaç duymak; beklemek, ümit etmek, ummak” (L 475a), *egere-* (II) “dönmek, fırlanmak, döndürmek, çevirmek; eğirmek, bükmek; kuşatmak, etrafını sarmak; yığın halinde toplamak; dolaştırmak, karıştırmak, karma karışık etmek; gütmek, hayvan sürüsünü bir arada tutmak için atla etrafında koşmak; (hastalık) sık sık tekrarlamak” (L 475b).

har-:

(22b/10) baş burmaslar ن بادته anıñ tapınmağıdın ولا ي تدرون va hiç *harmaslar* va ‘ibādatdın üzü (22b/19) -mesler ...

(40b/08) va Ka‘b bin Aşraf özge cam‘ī bile Yahūddin ayttılar Hudāy ta‘ālā ‘alamnı altı künde yarattı *hardı* pas şanba künide istirahat (40b/09) almak arkasıdın tayanıp-dur ...

har-, *Çağatayca Kur'an Tefsiri*'nde "yorulmak" anlamındadır. Çağatayca sözlüklerde de böyledir:

Luğat-i Çağatayî ve Türkî-i 'Osmânî *har-mak* "yorulmak, hasta olmak, bî-tâb olmak, kelâl gelmek, ta'ab çekmek" (LÇ: 286a)

Abuşka *har-dı* "yoruldu demektür ..." (Güzeldir 2002: 471)

Radloff *har-* /*hâr-*/ "yorulmak, zayıflamak, güç kaybetmek" (Erbay 2008: 258)

Uygurcada *ar-* "yorulmak, yorgun düşmek" (EW: 22; ED: 193; UW III: 169b; OTG: 238a) biçiminde görülen sözcük günümüz Türk dillerinde de yaygındır. Eylemin iki heceli biçimine de rastlanır:

Uyg. (Maytrisimit) *aru-* "yorulmak" (UW III: 169)

Çağ. (ŞecT.) *arı-* "yorulmak, zayıf düşmek" (ÖlmezZ 1996: 284, 326b)

EAT *arı-* "yorulmak, zayıflamak" (TS I: 205)

Kzk. *arı-* "zayıflamak, arık olmak" (KT[-]TTS: 51b)

Krç.-Blk. *arı-* "yorulmak" (K-MTS: 88a)

Kırg. *arı-* "yorulmak, bitap düşmek; bitmek; zayıflamak" (KS: 44a)

Alt. *arı-* "kötüleşmek, güçsüzleşmek, zayıflamak; yorulmak" (A-TS: 28a)

Tü. (ağ.) *arı-* (*arıl-*) 1. "yorulmak"; 2. "ağrımak" (DS I: 320b)

Çağataycadaki *h-*'li biçim Halaçça ve Yeni Uygurcada da görülür:

Hlç. *harķān*, *harķan* "mager, hager" (WörtChal. 126b), YUyg. *har-* "yorulmak", *harduķ* "yorgunluk, bitkinlik", *hardur-* "yormak, yorgunluk vermek", *harduruş* "yorma, yorgunluk verme", *harģanlık* "yorgunluk", *harģuz-* "yormak, yorgunluk vermek", *harģuzuş* "yorma, yorgunluk verme", *harmas* "yorulmaz, yorulmak bilmeyen", *harmaslık* "yorulmazlık" (YUTS: 149)

h-'li biçimin Özbekçe, Tarançi ve Türkmencede de yaşadığı belirtilmiştir: Özb. *hâr-*, *hâri-*, Tar. *hâr-*, Trkm. (ağ.) *hâr-*, *hari-* (Tekin 2003: 367).

Sözcüğün aslen uzun ünlülü olduğu kabul edilmiştir: DLT *ār-* "yorulmak", Trkm. *ār-* ay., Tar. *hâr-* ay., Hlç. *hâr-*, *har-* ay., Yak. *īr-*, *ır-* ay. (TDBUÜ: 172). Sözcüğün Ana Türkçe biçimi de *h-*'li olmalıdır (krş. Halaçça ve öbür Türk dillerindeki *h-*'li biçimler): AT **hâr-*. Halaççada, bilindiği gibi, *h-* türemesi yalnızca ünlüyle başlayan ödünç sözcüklerde

görülür, örn. Hlç. *harra*, *herre*, *erre*, *harre* “Säge” < Fa. *erre* (WörtChal. 126b).

Ana Altayca **p*- sesinin İlk Türkçe ve Ana Türkçede **h*- sesine geliştiğini ve Halaççada düzenli olarak korunduğunu karşılaştırmalı çalışmalardan öğreniyoruz. Ana Altayca **p*- sesi üzerinde duran Ramstedt ve Aalto'dan sonra Poppe, bu sesin İlk Türkçe (Poppe “Ön Türkçe” terimini kullanıyor) ve Ana Türkçede **h*- sesine geliştiğini ayrıca bu sesin güneydoğu ve güneybatı gruplarında bulunduğunu göstermiştir. Örn. Mo. *ülker*, OMo. *hüker* “öküz”, Mongr. *fuguor* ay. = ET, Osm., Çağ. *öküz*, Özb. *hükiz* ay. (Poppe 1994: 22). Ana Altayca **p*- sesi Orta Moğolcada *h*- ve çağdaş Mançu-Tunguz dillerinden Nanaycada da *p*- olarak korunmuştur (Ölmez 1995: 15). İlk Türkçe ve Ana Türkçe **h*- sesi Halaççada düzenli olarak korunurken öbür Türk dil ve lehçelerinde dağınık olarak bulunmaktadır: Hlç. *hōl* / *hīl* “ıslak” (Kklp. *höl*, Özb. *hol*, GT *öl*), Hlç. *hirk*- “ürmek” (Az. *hürk*-, GT *ürk*-), Hlç. *hark* “dışkı” (DLT *ark*, OMo. *hargal*), Hlç. *hiri*- “örmek” (Az. *hör*-, GT *ör*-) (TDBUÜ: 79); Hlç. *haç*- (Az. *haçar* “anahtar”), Hlç. *hāçug*, Hlç. *hadaç*, Hlç. *helim* “ölüm”, Hlç. *hıraç*, Hlç. *hīn* (Az. *hin*, Trkm. *hın*), Hlç. *hirin*, *hürin* vb. (Ölmez 1995: 18).

sayla-:

(40b/18)... الله يصطفى Hudāy *saylar* من الملائكة (40b/19) firîştaların ر یiberilgenler kim vāsıta ol va anıñ payğambarları ara vahy tégürmekke و من الناس (40b/20) va *saylar* ādamıların payğambarlar tā halknı indegeyler aña ...

(41a/11) ... هو اجتبيكم ol-kim Hudāvand-dur *sayladı* sizlerni öziniñ dīniniñ nuşratı (41a/12) üçün ...

Yukarıdaki cümlelerde Arapça sözcükleri dikkate aldığımızda *sayla*-eyleminin “seçmek” anlamına geldiğini görmekteyiz. Çağatayca sözlüklerde de aynı anlamı görüyoruz:

Luğat-i Çağatayî ve Türkî-i ‘Osmānî *sayla-mak* “seçmek, intihāb etmek, hisāb tutmak” (LÇ: 184b)

Abuşka *saylan-ıp* “bu dañı sayılıp hisāb olup demekdür” (Güzeldir 2002: 345)

Radloff *sayla*- 1. “saymak”; 2. “seçmek” (Erbay 2008: 608)

Sözcük Uygurcada da “seçip ayırmak” anlamıyla tespit edilmiştir (Zieme 1975: 115 ve 132’den aktaran Tezcan 2001: 205). Orta Türkçe metinlerinden *Kıssaşü ’l-Enbiyâ*’da da *sayla-*, “seçmek, tercih etmek” anlamındadır (Ata 1997: 541a). *Tarama Sözlüğü*’nde bulunmaz ise de²⁰ Mes’ud bin Aḥmed’in *Süheyl ü Nev-bahār* adlı mesnevisinde C. Dilçin; *Dede Korkut*’ta da S. Tezcan bu sözcüğü öngörmüşlerdir:

SN2214 *Konuğun kodun ‘işi terk eyledün*
*Deger miydüm aña beni şayladuñ*²¹

Tezcan 2214b’de Dilçin nüshasındaki *şoyladuñ* sözcüğünü yeğlemiştir (SNÜN: 29). Ayrıntılar için bk. Taş 2009: 128-130.

DK (Dresden) 129a/13 *Üçyüz muraşsa’ tonlu yigit şayladı*

DK (Vatikan) 93a/01 *Kırk ala gözlü yigidin şayladı*²²

(Tezcan-Boeschoten 2001: 98, 259)

Tezcan, Dresden nüshasındaki *Üçyüz muraşsa’ tonlu yigit şayladı* cümlesiyle ilgili notunda da nüshalardaki *şoyladı*’nın *sayla-* “seçmek, ayırmak” yerine bir müstensih yanlış olduğunu belirtmiş; DS, Türkmence ve Eski Uygurcadaki verileri de sıralamıştır. Tezcan ayrıca Dresden nüshasında 129a/13’teki *üç yüz şay cıdalı yigit* ibaresini de *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, 14. sayfadaki *say beyler* “seçme, seçkin beyler” (531. s. *say* “seçme, seçkin”) ile karşılaştırmış ve “üç yüz seçme, mızraklı yiğit” olarak anlamıştır (2001: 205-206).

Kaçalin de Vatikan nüshası 93a/01’deki ibareyi *Kırk ala gözlü yegidin şayladı* biçiminde okuyarak Tezcan’ı izlemiştir (2006: 82).

Günümüz Türk dil ve lehçelerinde ise şu veriler bulunur:

Kzk. *sayla-* 1. “seçmek, oy vermek”; 2. “hazırlamak, hazır hâle getirmek”, *saylanbalı* “seçmeli, seçilmesi gerekli, zorunlu”, *saylav*

²⁰ Tarihî Anadolu Türkçesinde *sayla-* yerine *ayırtla-* (*ayıtla-*, *ayırtla-*) 1. “seçmek, ayırıp çıkarmak”; 2. “fasletmek, halletmek, ayırdetmek”; 3. “ayıklamak, temizlemek” (TS I: 319-321), *üğürtle-* (*üyürtle-*, *üvürtle-*) “iyisini seçmek, tercih etmek” (TS VI: 4060-4062), *ür-* “seçmek, ayırmak” (TS VI: 4083), *üründü eyle-* (*üründü kıl-*) “seçmek, intihap etmek, ihtiyar etmek” (TS VI: 4087), *üründüle-* “iyisini seçmek, iyisini ihtiyar etmek” (TS VI: 4087-4090), *yeğle-* (*yiğle-*) “üstün tutmak, tafdil etmek, tercih etmek” (TS VI: 4481-4483) vb. eylemler kullanılmıştır.

²¹ Dilçin’in önerdiği *şayladuñ* sözcüğü yerine Mordtmann nüshasında *şalayduñ*, Dilçin nüshasında ise *şoyladuñ* bulunmaktadır (Dilçin 1991: 344).

²² Dresden ve Vatikan nüshasında *şayladı* yerine *şoyladı* bulunmaktadır (Tezcan-Boeschoten 2001: 312).

“seçim, oy verme”, *saylavlı* “hazır, hazır durumda olan”, *saylavşı* “seçmen”, *saylavıt* “seçkin düzeyde, mümtaz” (KT[-]TTS: 459b-460a)

Kar. *sayla-* “çıkarmak, sıyrılmak, kurtulmak; tercih etmek, üstün tutmak” (K-TKS: 97b)

Krç.-Blk. *sayla-* 1. “seçmek, tercih etmek”; 2. “sarmak”; 3. “ayıklamak”; 4. “yere sermek”, *saylagan* “müşkölpesent, şımarık, kaprisli”, *saylama* “seçkin, seçme, en iyi”, *saylangan* “seçilmiş”, *saylanma* “seçkin, en iyi”, *saylav* “seçim, tercih”, *saylavçu* “seçmen, seçici” (K-MTS: 336a)

YUyg. *sayli-* “seçmek”, *saylağlık* “seçilmiş”, *saylam* “seçim”, *saylamçı* “seçmen”, *saylanma* “seçilme”, *saylan-* “seçilmek”, *saylaş* “seçme”, *saylav* “seçim”, *saylıguçı* “seçmen”, *saylıguçılık* “seçmenlik”, *sayliniş* “seçilme” (YUTS: 343a)

Özb. *sayla-* “to choose, to elect, to vote”, *saylanış* “natural selection”, *saylanma* “electoral; selected”, *saylov* “election”, *saylovçı* “voter” (U-ED: 270c)

Trkm. *sayla-* 1. “seçmek, ayırmak”; 2. “birini bir işe seçmek, uygun görmek”, *saylama* “seçme, seçkin, üstün”, *saylan-* 1. “seçilmek, seçilmiş olmak”; 2. “ayrılmak, sıvrılmak, kendini göstermek”; 3. “bir yerden ayrılmak, uzaklaşmak”; 4. “büyümek, yerden yükselmek”, *saylantgı* “seçilip alınan, seçilmiş, seçme”, *saylav* “seçme, seçiş; seçim” (T-TS: 565b, 566a)

Tü. (ağız) *sayla-* 1. “önemsemek, saymak”; 2. “tanımak, saymak”; 3. seçmek, ayırmak”, *saylan-* “seçilmek”, *saylav* “seçim, seçme” (DS X: 3560b)

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda Az. *say* “seçme, seçkin” ve Kırg. *say* “(koşu atı hakkında) mümtaz, fevkalade, maruf” (KS: 640) sözcüklerini dikkate alarak *sayla-* “seçmek” eyleminin bu *say* adından türediğini kabul edebiliriz: *sayla-* < *say+la-*.²³ “saymak, hesap etmek”

²³ Az., Kırg. *say* ve dolayısıyla Çağ. *sayla-* eylemi Mo. *sayn* “iyi, güzel, hoş; becerikli, becerili, yeterlikli, ehliyetli; sorunsuz veya tehlikesiz; rahatsızlık veya hastalıktan uzak” (L 1026b-1027a) sözcüğüyle ilgili olabilir; krş. Mo. *saybur* “yavaş, eşkin, rahvan, rahvan giden at”, *saysıya-* “yeğlemek, iyi olarak kabul etmek, iyi olarak tanımak; övmek; yükseltmek, göklere çıkarmak, yüceltmek”, *saytay* “iyi, güzel, hoş”, *saycıra-* “iyileşmek, daha iyi olmak, gelişmek, ilerlemek, (sağlık) düzelmek” (L 1026-1028) ve belki *sayd*

anlamlarına gelen Çağ. *sayla-* ise Radloff sözlüğünde de geçen Çağ. *say* “hesaplama; hesap, tahmin” (Eckmann 1988: 44; Erbay 2008: 605) adından türemiş olmalıdır ve bu da muhtemelen ET *sa-* “saymak” (< AT **sā-*; krş. DLT *sā-* “saymak”, Trkm. *sāy-* “saymak, addetmek”, Az., Tü. *say-* “saymak”, TDBUÜ: 174) eylemiyle ilgilidir. Türkmençe uzun ünlülü *sāy-* “saymak, öyle düşünmek, farzetmek, kabul etmek” (T-TS: 564b) ile kısa ünlülü *sayla-* 1. “seçmek, ayırmak”; 2. “birini bir işe seçmek, uygun görmek” (T-TS: 565b) iki ayrı eylemin olduğunu gösterir.

sıla-:

- (23a/07) ... ل باد bal-kim alar ya'nī firiştalar kullar-durlar مكرمون
 (23a/08) kirāmī tutulğanlar va *sılağanlar* ...
 (25a/17) ... و كناه المين va bar êrdük biz anıñ istihkākı bile ‘aṭālarğa
 (25a/18) dānā pas istihkākığa köre anı *sıladuḡ* biz ...

Yukarıdaki ibarelerden *sıla-* eyleminin, “ikramda bulunmak, nimet bahşetmek; yüceltmek” anlamlarına geldiği anlaşılmaktadır. *sılağanlar* yazımı sözcüğün art ünlülü okunması gerektiğini gösteriyor. Çağatayca sözlüklerde hem art hem de ön ünlülü biçimleri vardır:

Luğat-i Çağatayī ve Türki-i ‘Osmānī *sile-mek* “‘izzet ü hürmet ü ri‘āyet etmek, telaṭṭuf ve te‘aṭṭuf eylemek, mihribānlık göstermek” (LÇ: 199b)

Abuşka *sıla-dı* “şığadı demekdür” (Güzeldir 2002: 353)

Radloff *sıla-* 1. “ovmak, silmek”; 2. “okşamak”, *sılat-* “ovalatmak” (Erbay 2008: 617); *sile-* “sevmek, memnuniyet duymak”, *silen-* “okşamak; düzgünleştirmek” (Erbay 2008: 624)

Z. Ölmez, *Şecere-i Terākime*’de *sile-* okumuş ancak metindeki çekimli biçimlerin art ya da ön ünlülü okuyuşu tespiti olanak sağlamadığını belirtmiştir. Z. Ölmez tarihî ve günümüz Türk dil ve lehçelerindeki kimi verileri aktararak sözcüğün iki değişkesinin zamanla farklı anlamlar kazandığını tespit etmiştir: “Bu durumda başlangıçta aynı olsa bile sonradan iki ayrı biçimli eylemin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Art ünlülü olan eylem “saygı göstermek, saymak”; ön ünlülü eylem ise

“yüksek rütbeli, etkili ve ünlü kişi, ileri gelen, eşraf, bakan”, *sayçud*~ *sayçul* “ustabaşılar, en önde olan kişiler, önde gelenler, yüksek rütbeli kişiler” (L 1026a).

“okşamak, sevmek” anlamındadır” (ÖlmezZ 1996: 278). Kesin olmamakla birlikte, *Tefsir*'deki *sılağanlar* okuyuşu ile *Şecere-i Terākime*'de de art ünlü ile okumanın mümkün olabileceğini düşünüyorum.

sıla- eylemine ilk olarak tarihî Kıpçak metinleri ile Harezm Türkçesi metinlerinde rastlıyoruz: CC *sıla-* “sıvazlamak, okşamak” (KLS: 165), İM *sıla-* “elini sürmek” (Battal ²1988: 62a), İrşM. *sıla-* “meshetmek, sığamak” (Toparlı 1992: 591), KE *sıla-* “el sürmek, sıvazlamak” (Ata 1997: 556b). Sözcük *Evliyâ Çelebî Seyâhat-nâme*'sinde geçse de tarihî Anadolu Türkçesinde bilinen bir eylem değildir.²⁴ Türk dil ve lehçelerindeki veriler ise şunlardır:

Kzk. *sıyła-* 1. “saygı göstermek, hürmet etmek, saymak”; 2. “hediye, armağan etmek”, *sıyłağandık* “saygı, hürmet etme, sayma”, *sıylan-* 1. “değer verilmek, saygı gösterilmek”; 2. “hediye verilmek, ödüllendirilmek”, *sıylas* “birbirine karşı saygılı”, *sıylas-* “karşılıklı saygı göstermek, birbirine değer vermek”, *sıylastık* “birbirine saygılı olma”, *sıylasuvşılık* “karşılıklı saygı gösterme, dostluk”, *sıylasımdı* “uyumlu, barışık” (KT[-]TTS: 500b)

Kar. *sıyła-* “saymak, saygı göstermek, hürmet etmek”, *sıylavçu* “saygı gösteren, hürmet eden, saygılı, hürmetli” (K-TKS: 99b)

Krç.-Blk. *sıyła-* “ağırlamak, hürmet etmek”, *sıylav* “ikram, ağırlama, saygı, hürmet, tören, kutlama” (K-MTS: 346a)

Tat. *sıyła-* “ağırlamak, izaz ve ikram etmek” (TDBUÜ: 71)

YUyg. *silan-* 1. “sıvanmak”; 2. “okşanmak”, *silas* “sıvama, sıvazlama, okşama”, *silas-* “sıvaşmak, okşasmak, sıvazlaşmak”, *silashtur-* “sıvaştırmak, okşattırmak”, *silat-* “sıvatmak, okşatmak”, *sili-* “sıvamak, sıvazlamak, okşamak”, *siliniş* 1. “sıvanma”; 2. “okşanma”, *silişiş* “sıvaşma, okşaşma, sıvazlaşma”, *silitiş* “sıvatma, okşatma” (YUTS: 352b-353)

Özb. *siyła-* “to honor; to treat to; to give away free of charge”, *siylov* (U-ED: 290a)

²⁴ *Evliyâ Çelebî Seyâhat-nâme*'sindeki *sıyła-* “ağırlamak, ikramda bulunmak” (Dankoff 2004: 242) Tatarca kaydıyla aktarılmıştır.

Kırg. *sıla-* “sıvamak, sıvazlamak, okşamak”, *sılağıla-* “sıvazlamak”, *sılan-* “kendi kendini sıvazlamak” (KS: 649), *sıyła-* “hürmet ve takdir göstermek, ikram etmek, ağırlamak”, *sıylan-*, *sıylaş-*, *sıylat-* (KS: 653b)

Alt. *sıyła-* 1. “saymak, saygı göstermek”; 2. “hediye etmek, ağırlamak”, *sıylaçı* “konuksever”, *sıylan-* “ödüllendirilmek”, *sıylançak* 1. “kibirli”; 2. “ağırlama”, *sıylaş* 1. “saygı gösterme”; 2. “ağırlama”, *sıylaş-* 1. “saygı duymak”; 2. “birbirini ağırlamak”, *sıylat-* “hediye ettirmek, ağırlatmak” (A-TS: 154b)

Tel. *siyła-* 1. “ağırlamak”; 2. “hediye etmek”, *siylan-* “alçak gönüllülük göstermek” (TAS: 99)

Hak. *sıyła-* 1. “saygı göstermek, hürmet etmek”; 2. “hediye vermek”; 3. “ikramda bulunmak, ağırlamak”, *sıylağ* 1. “saygı gösterme, hürmet etme”; 2. “hediye etme, armağan etme”; 3. “ödüllendirme, mükâfatlandırma”; 4. “ikramda bulunma”, *sıylağcı* “konuksever, misafirperver”, *sıylas* 1. “saygı gösterme, hürmet etme”; 2. “ikramda bulunma, ağırlama”, *sıylas-* 1. “(birbirine) saygı göstermek, hürmet etmek”; 2. “(birbirine) hediye vermek”; 3. “(birbirine) ikramda bulunmak, (birbirini) ağırlamak”, *sıylat-* 1. “saygı göstermek, hürmet ettirmek”; 2. “ikramda bulundurmak, ağırlatmak” (H-TS: 442)

Trkm. *sıla-* “saymak, saygı göstermek, hürmet etmek”, *sılağ* 1. “saygı, hürmet”; 2. “armağan, hediye; nişan, madalya”, *sılağla-* “nişan ya da pahalı armağan vermek, ödüllendirmek”, *sılağlan-*, *sılan-*, *sılaş-*, *sılaşık* “karşılıklı olarak gösterilen saygı”, *sılat-* (T-TS: 575)

sıla-, *sıyła-* eylemini olası bir **siy*²⁵ (< ? **sī*, krş. Trkm. *sıla-*) adından türetmek mümkün ise de bu kökün *backformation* ile oluşmuş ikincil bir biçim olma olasılığı da vardır.²⁶

²⁵ **siy* için krş. Kzk. *sıy* 1. “saygı, hürmet, değer”; 2. “hediye, armağan”; 3. “birisine ayrılan pay, hisse”, *sıylı* 1. “sayın, muhterem”; 2. “değerli, kıymetli, önemli”, *sıylık* 1. “hediye, armağan”; 2. “ödül, mükâfat”, *sıysız* “değersiz, saygın olmayan, itibarsız” (KT[-]TTS: 500), Kar. *sıy* 1. “şeref, namus, haysiyet”; 2. “ikram, ikram etmek, ağırlama” (K-TKS: 99a), Krç.-Blk. *sıy* “saygı, hürmet, itibar, şeref”, *sıylı* “asil, şerefli, hürmet edilen”, *sıysız* “ahlaksız, şerefsiz, edepsiz, haysiyetsiz, prestijersiz, değersiz, aşağılık, *sıysızlan-* “değeri düşmek, prestij kaybetmek, haysiyetini yitirmek, ahlaksızlaşmak”, *sıysızlık* “şeref ve itibarın kaybolması, küçülme, aşağılanma, namussuzluk, değersizlik” (K-MTS: 345a, 346), Kırg. *sıy* 1. “hediye, mükâfat, ikramiye”; 2. “hürmet, izzet, ikram”, *sıyım* “hürmet, itibar”, *sıylık* “ikramiye”, *sıyluu* “muhterem, sayılan” (KS: 652a, 653), Alt. *sıy* 1. “hediye, ödül”; 2. “ağırlama”; 3. “rüşvet”; 4. “Zaysan’a görevi karşılığında verilen

sokur:

(32b/20) ... birev Yahüddin imān (32b/21) keltürdi va *sokur* boldı ...

(37b/04) ... فانهما pas kışşa bu-dur kim لا تعمى الاصار *sokur* bolmas his

közleri ya'nî alarnıñ maşâ'ırda halâlî yoktur

İki veride *sokur bol-* “kör olmak, görmez olmak” birleşik eyleminde geçen *sokur* sözcüğü “kör” anlamındadır.

Sözcük Çağataycada *sokur* biçimindedir (Tuna 1976: 305; MLWo: 169). Tarihî Kıpçak metinlerinden *Codex Cumanicus*'ta “şaşı (?), tek göz (?)” (KLS: 168), *el-Ğavānīnū 'l-Küllīyye Li-Ğabṭi 'l-Luğati 't-Türkiyye*'de “tek gözlü” (Toparlı vd. 1999: 123a) anlamındadır.²⁷ Anadolu Türkçesinde ilk olarak Mehmed Şalāhī'nin 1895'te basılan *Ķāmūs-ı 'Oşmānī*'sinde *sokur* “tek gözlü” ve *sokurluk* “tek gözlülük” biçimlerinde geçmektedir (TS V: 3504). Standart Türkçede *sokur*, 1. “köstebek”; 2. “içeriye batmış”; 3. “bir gözü kör” anlamlarında iken ağızlarda yalnızca “kör” anlamıyla derlenmiştir (DS X: 3660a).

Günümüz Türk dil ve lehçelerinde şöyledir:

Kzk. *sokır* 1. “kör, âma”; 2. “cahil, nadan”, *sokırlık* 1. “körlük, âmâlîk”; 2. “cahillik, cehalet”, *sokırteke* “körebe”, *sokırtıye* “deve sayısının yüze ulaştığını bildiren bir söz”, *sokırtışkan* “köstebek, sör sıçan”, *sokırışek* 1. “kör bağırsak, apandis”; 2. “apandisin iltihaplanması, apandisit” (KT[-]TTS: 485b)

Kar. *sokur* “kör, körü körüne” (K-TKS: 100a)

Krç.-Blk. *sokur* “kör” (K-MTS: 350a)

YUyg. *sokur* “kör”, *sokurluk* “körlük” (YUTS: 358)

Özb. *so'qir* “blind; ignorant”, *so'qirlık* (U-ED: 291b-c)

Kırg. *sokur* “kör”, *sokuray-* “kör olmak; kör gibi gözükmek”, *sokurayt-* (ettiren), *sokurduk*, *sokurluk* “körlük” (KS: 658a)

para, hediye”, *sıycı* 1. “hediye almayı seven”; 2. “rüşvetçi” (A-TS: 154b), Tel. *sıy* 1. “ikram, ağırlama”; 2. “hediye”, *sıycıl* “konuksever, misafirperver”, *sıylı* “alçak gönüllü, mütevazı” (TAS: 99), Hak. *sıy*, *sıyıl*, *sıylılı* 1. “hediye, armağan”; 2. “ödül, mükâfat”; 3. “ikram”, *sıycı* “konuksever, misafirperver, (konuk) ağırlamayı seven” (H-TS: 442a)

²⁶ Starostin, Dybo ve Mudrak (EDAL II: 1249), *sıla-* eylemini GT *sıl-* “silmek, silerek temizlemek, ovmak, sıvazlamak” (söz konusu kaynağa göre: < AT *sıl- / *sıla-) eyleminin iki heceli arkaik biçimi sayarlar.

²⁷ Sözcüğün öbür tarihî Kıpçak metinlerindeki biçimleri için bk. KTS: 239a.

Alt. *sokor* “kör” (A-TS: 155b)

Tel. *sogır* “kör, âmâ” (TAS: 100)

Tuv. *sogur* “kör”, *sogurar-* “kör olmak”, *sogurart-* “kör etmek” (TW: 251a)

Çuv. *sukkîr* “kör, gözsüz”, *sukkîrlan-* “körleşmek, gözünü kaybetmek”, *sukkîrlat-* “körleştirmek, kör etmek”, *sukkîrlîh* 1. “körlük”; 2. “karanlık, cehalet, kültürsüzlük” (ÇT-TTS: 192a)²⁸

soğur “kör” sözcüğü ayrıca DLT *soğur* ~ *suğur* “Gelincik. Kertenkeleyi andıran küçük bir hayvandır; derisinden yağmurluk yapılır”, *soğurluğ* ~ *suğurluğ tâğ* “gelincikler tarafından istila edilmiş dağ” (Kabalcı 2005: 508), SUyg. *manan sokur* “köstebek”, Sal. *şhur* < **s’ğur* < **soğur* “dağ sıçanı”, Özb. *suvur*, Kırg. *sūr* “dağ sıçanı”, Bşk. *hıyır* sözcükleri ile karşılaştırılmalıdır (Ölmez 1998: 171).

Sözcüğün Türk dillerine Moğolcadan geçtiği kabul edilmiştir: *sohur* “kör, görmeyen”, *sohura-* “kör olmak, körleşmek; (ateş, ışık, vb.) sönmek”, *sohurda-* “kör olmak, körleşmek; gaf yapmak, sapıtmak, şaşırmak” (L 1132a) (Tuna 1976: 305; TDES: 373b; MLWo: 169). Eski-yeni Moğol dillerindeki biçimler için bk. Tuna 1976: 305.

ügü-:

(38a/06) ... Hâzrat-ı Rasûlullâh şalla’llâhu (38a/07) ‘alayhi va sallam okudu va alarnıñ butlarını *ügüdi* lâ caram sūranıñ âhırıda kim ol Hâzrat mü’mınler bile secde (38a/08) kıldılar şirk ahlınıñ köpreki ittifağ körsettiler ...

38a/07’deki *ügü-* eylemi “toplamak, yığmak” anlamında olmalıdır. İki heceli biçimiyle Türk dillerinde yaygın değildir. Radloff sözlüğünde *ügü-* (اوگوماق), “bir araya getirmek, biriktirmek, yığmak” (Erbay 2008: 819) anlamıyladır.

ügü- eyleminin eski Türk dillerindeki yaygın biçimi tek heceli *üg-*’tir ve orada da “yığmak, toplamak, bir araya getirmek” anlamındadır. ED: 100, DTS: 623b ve OTWF: 625, 731’de /k/ ile *ük-* okunmuştur. Räsänen haklı olarak /g/ ile okumuştur: *(h)üg- (EW: 519a). ET’de *ügül-* “toplanmak” (ED: 106b-107a), *ügmek* ~ *yügmek* “yığın” (ED: 108b)

²⁸ Öbür Türk dil ve lehçelerindeki biçimler için bk. TDES: 373b.

türemiş biçimleri de vardır. DLT'de *üg-* (*ol yarmağ ügdi* “O, para biriktirdi”), *ügme* (*ügme toprak* “yığma toprak”), *ügmek* “yığılmış, biriktirilmiş olan herhangi bir şey” biçimlerindedir. DLT'de *ügse-* (*ol toprak ügsedi* “O, toprak yığmak istedi”), *ügtür-* (*ol miñ yarmağ anar ügtürdi* “O, onu para biriktirmekle görevlendirdi”), *ügül-* (*toprak ügüldi* “Toprak yığıldı”), *ügülgen* (*bu neñ ol tutçı ügülgen* “Bu, daima yığılan bir şeydir”), *ügüm* (*bir ügüm yarmağ* “Bir yığın para”), *ügün* “para, gül ve benzer şeylerin yığını” (*ügün toprak* “bir yere yığılmış toprak”) (Kabalcı 2005: 634, 635, 636) gibi türevleri de geçer.²⁹

*üg-*³⁰ KB'de de, 2935. beyitte geçer (Arat ⁴1999: 304):

KB 2935 *negü tir eşitgil kiñeşçi öge*
kiñeşte töker begke yünçü üge

“Dinle, istişârede beyin önüne yığınla inci dökən has-müşâvir ne der” (Arat ⁶1994: 216)

KB'de *üg-* eyleminden türemiş *ügük* “dolu, yığılı” ile *ügül-* “yığılmak” sözcükleri de yer almaktadır (Arat ⁴1999: 614, 46):

KB 6198 *tüşüp kirdi evke sañınçın tügük*
sevinçi kitip köñli kaçğun ügül

“Gelip evine girdi; yüzü kederli, neş'esiz ve gönülü hüznün ile dolmuş idi” (Arat ⁶1994: 443)

KB 310 *bilig kimya' teg ol neñ irklü turur*
ukuš ordusu ol neñ üglü turur

“Bilgi kimya gibidir, eşya onun etrâfında toplanır; akıl onun sarayıdır, içinde eşya yığılır” (Arat ⁶1994: 33)

Tek heceli *üg-* Çağatayca sözlüklerde de geçmektedir:

Luğat-i Çağatayî ve Türkî-i ‘Osmānî *üg-* “toplamak, cem‘ etmek, yığmak”, *ügül-* “müctemi‘ olmak, yığılmak” (LÇ: 37a)

Radloff *ök-* “biriktirmek, toplamak”, *ökül-* “toparlamak; birlikte kavramak, sıkamak” (Erbay 2008: 552, 555)

²⁹ DLT'deki veriler Atalay tarafından sırasıyla *ök-*, *ökme*, *ökmek*, *ökse-*, *öktür-*, *ökül-*, *ökülgen*, *öküm*, *ökün* okunmuştur (Atalay ⁴1999: 453, 454, 455). Aynı veriler Dankoff-Kelly yayınında *ük-* maddebaşı altında toplanmış ve *üküş*, *üklü-* gibi sözcüklerle karıştırılmıştır (CTD: 59). Kabalcı yayınında da /k/li okuyuşlar yeğlenmiştir (Kabalcı 2005: 634, 635, 636).

³⁰ Tezcan, Arat'ın /g/ ile okuduğu *üg-* ve *ügük* sözcüklerini *ük-* ve *ükük* olarak düzeltmekten yanadır (1981: 68).

Modern Türk dillerinde ise şu veriler vardır:

Kzk. *üy-* “bir araya getirmek, yığmak”, *üygişte-* “üst üste yığmak, bir yere toplamak”, *üyme* “yığın, küme”, *üyme-jüyme* “üst üste birikmiş, yığışık, toplanmış hâlde”, *üymek* “yığın, küme”, *üymekte-* “tümsek yapmak, toprağı yığmak”, *üyük* “yığıntı, yığın”, *üyil-* “yığılmak, toplanmak”, *üyim* “yığıntı, yığın”, *üyindi* “yığın, küme”, *üyir-* 1. “bir araya toplamak, yığmak”; 2. “kendine bağlamak, yakınlaştırmak” (KT[-]TTS: 594b, 595b, 596a)

Tat. *öy-* (Tekin 1994b: 256)

Bşk. *öy-* (Tekin 1994b: 256)

YUyg. *üy-* “bir yere toplamak”, *üyüindi* “yığın, küme, kütle” (YUTS: 447b)

Kırg. *üy-* “küme hâlinde yığmak”, *üymök* “yığın, küme, ot yığını”, *üymökçö* “küçük ot yığını, küçük tınaz”, *üymöktö-* 1. “küme hâline komak”; 2. “kuru ot yığını yapmak”, *üymölöktö-* “yığın şeklinde toplanmak”, *üymölöktöş-* “yığın şeklinde toplaşmak”, *üymölön-* “yığılmak, kümelenmek”, *üyölö-* “kümelenmek, yığılışmak, kalabalık hâlinde toplanmak, yığın şekline girmek”, *üyül-* “yığın hâlinde yığılmak yahut toplanmak, kümelenmek” (KS: 799b, 800a)

Tuv. *üüje* “dondurulmuş et stoğu; biriktirme, tasarruf” (TW: 290a)³¹

Hak. *üg-* “yığmak, toplamak”, *ügbe* “yığın, küme”, *üül-* “yığılmak, toplanmak”, *üüldir-* “yığdırmak, toplatmak”, *üüm, üün* 1. “ot ambarı”; 2. “tınaz, yığın”, *üüncek* “(küçük) yığın, (küçük) tınaz” (H-TS: 555b, 561a)

Yak. *sūmeh* “demet, deste, yığın, küme” (Tekin 1994a: 55).

Tü. (ağ.) *üğ-*³² “yığmak” (DS XI: 4059b)³³

Standart Türkiye Türkçesindeki *höyük* 1. “tarih boyunca türlü nedenlerle yıkılan yerleşme bölgelerinde, yıkıntıların üst üste birikmesiyle oluşan ve çoğu kez içinde yapı kalıntılarının gömülü bulunduğu yayvan tepe”; 2. “toprak yığını, küçük tepe” ile Anadolu ağızlarındaki *höyük* 1. “toprak yığını, tepecik”; 2. “iki tepe arasındaki

³¹ M. Ölmez’e göre Tuv. *üüje*, ET *üg-* ile ilişkili olabilir (TW: 290a).

³² T. Gülensoy, Anadolu ağızlarındaki *üğ-* “yığmak” eylemini DLT’deki *yığ-* eyleminin devamı sayar: *yığ-* > **yug-*/**yüg-* > *yüğ-* > *üğ-* (2007 II: 987b). Bu, kabul edilemez.

³³ Trkm. *üyş-* “bir yere toplamak” (T-TS: 658a) eylemi, ünlü ikizleşmesi ile, AT **ūš-* (> DLT *üş-* “üşüşmek, toplanmak”) eylemine gider.

alçak yer”; 3. “iki tarla arasına, sınırı belirtmek için yapılan işaret” (DS VII: 2440) ve *üyük* “büyük, yığma toprak tepe” (DS XI: 4084a) sözcükleri de, Räsänen’in haklı açıklamaları doğrultusunda *üg-* eyleminden getirilmelidir (EW: 519a).

Kimi kaynaklarda eylemdeki ünsüzün ses değerinin /k/ olarak yorumlanması, Hak. *üg-*, Tuv. *üüje*, YUyg., Kzk., Kırg. *üy-*, Tat., Bşk. *öy-* ve Tü. (ağ.) *üğ-* verileri karşısında geçersizdir (Tekin 1994b: 256). Uyg. *yügmek* “yığın” / *üg-* “yığmak, toplamak” ile Yak. *sūmeh* “demet, deste, yığın, küme” (< **yügmek*) biçimleri daha eski ve asli bir **hūg-* biçimine de gidiyor olabilir (Tekin 1994a: 55).

Çağatayca Kır'ān Tefsiri'ndeki iki heceli *ügü-*, ya eylemin işlenme sıklığına işaret eden (> ? kuvvetlendirme) {-U-} eki ile yapılmış bir türevidir (krş. YUyg. *ütü-* “ütmek, tüylerini yakmak” < *üt-* ay., *yonu-* “yontmak, rendelemek” < *yon-* ay., YUTG: 47) ya da ilk hece ünlüsünün aslen uzun olmasından kaynaklanan sonses türemeli ikincil bir biçimdir (krş. Uyg. *ögü-* “övmek” < **ōg-*, Hot. *butü* “but” < **būt* vb., TDBUÜ: 156-157).

KISALTMALAR

AA = Ana Altayca	EDAL = → Starostin-Dybo-
ağ. = ağız	Mudrak 2003
AJap. = Ana Japonca	EJap. = Eski Japonca
Alt. = Altayca	ET = Eski Türkçe
AMo. = Ana Moğolca	Ev. = Evenkice
Ar. = Arapça	EW = → Räsänen 1969
Ar.-TS = → Mutçalı 1995	Fa. = Farsça
AT = Ana Türkçe	G = Gazel
A-TS = → Gürsoy-Naskali ve	GT = Genel Türkçe
Duranlı 1999	Hak. = Hakasça
ATung. = Ana Tunguzca	Hlç. = Halaçça
ay. = aynı anlamda	Hot. = Yeni Uygurcanın Hotan
Az. = Azerice	lehçesi
bk. = bakınız	H-TS = → Gürsoy-Naskali vd.
Bşk. = Başkurtça	2007
Bur. = Buryatça	İM = → Battal ² 1988
CC = → Grönbech 1992	İrşM. = → Toparlı 1992
cm = santimetre	Kag. = Kagoşimaca
CTD = → Dankoff-Kelly 1985	Kar. = Karayca
Çağ. = Çağatayca	KB = Kütadğu Bilig
ÇKT = → Taş 2001	KE = → Ata 1997
ÇT-TTS = → Bayram 2007	Kırg. = Kırgızca
Çuv. = Çuvaşça	Kklp. = Karakalpakça
Dag. = Dağurca	Klm. = Kalmukça
DK = → Tezcan-Boeschoten	KLS = → Grönbech 1992
2001	Kmk. = Kumukça
DLT = Dīwānu Luġāti 't-turk	K-MTS = → Tavkul 2000
Doğu Türk. = Doğu Türkçesi	Krç.-Blk. = Karaçayca-Balkarca
DS = → Türk Dil Kurumu	krş. = karşılaştırınız
1963-1982	KS = → Yudahin ³ 1994
DTS = → Nadelyayev vd. 1969	KT[-]TTS = → Koç vd. 2003
EAT = Eski Anadolu Türkçesi	KTercA. = → Ata 2004
ED = → Clauson 1972	KTercS. = → Sağol 1995
	K-TKS = → Çulha 2006

KTS = → Toparlı vd. 2003
 Qur'an = → Özek vd. 1997
 Kyo. = Kyotoca
 Kzk. = Kazakça
 L = → Lessing 2003
 LÇ = → ŞEYH SÜLEYMÂN
 Efendi-i Özbekî el-Buhârî 1298-1300
 Man. = Mançuca
 MBTS = → Ayverdi ²2006
 MLWo = → Schönig 2000
 Mo. = Moğolca
 Mongr. = Monguor
 Muk. = → Yüce ²1993
 Nan. = Nanayca
 NF = → Ata 1998
 no. = numara
 Nog. = Nogayca
 OJap. = Orta Japonca
 OMo. = Orta Moğolca
 Ord. = Ordosça
 Orh. = Orhon Türkçesi
 Ork. = Orokice
 Osm. = Osmanlıca
 OTG = → Tekin 2000b
 OTWF = → Erdal 1991
 örn. = örneğin
 Özb. = Özbekçe
 s. = sayfa
 Sal. = Salarca
 SN = Süheyl ü Nev-bahār
 SNÜN = → Tezcan 1994
 SUyg. = Sarı Uyurca
 ŞecT. = → ÖlmezZ 1996
 Tar. = Tarançi

TAS = → Ryumina-Sırkaşeva vd. 2000
 Tat. = Tatarca
 TDBUÜ = → Tekin 1995
 TDES = → Eren 1999
 TDS = → Li 2004
 Tefs. = → Borovkov 2002
 Tel. = Teleütçe
 TETTL = → Tietze 2002
 TMEN I = → Doerfer 1963
 Tok. = Tokyoca
 Trkm. = Türkmence
 TS = → Türk Dil Kurumu 1963-1977
 T-TS = → Tekin vd. 1995
 Tuv. = Tuvaca
 Tü. = Türkçe (Türkiye Türkçesi)
 TW = → Ölmez 2007
 U-ED = → *O'zbekcha / Inglizcha Lug'at - Uzbek / English Dictionary*
 UW II = → Röhrborn 1979
 UW III = → Röhrborn 1981
 UW IV = → Röhrborn 1988
 Uyg. = Uyurca
 vb. = ve benzeri
 WörtChal. = → Doerfer-Tezcan 1980
 Yak. = Yakutça
 YMo. = Yazıdili Moğolcası
 YUTG = → Öztürk 1994
 YUTS = → Necip 1995
 YUyg. = Yeni Uyurca

KAYNAKLAR

- Ahundov, Ehliman (Derleyip Düzenleyen) (²1994). *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*. Türk Çevriyazısına Aktaran, “Giriş” ve “Sözlük” Bölümlerini Yazan: Semih Tezcan. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 445.
- Arat, Reşid Rahmeti (⁴1999 / 1947). *Kutadgu Bilig, I: Metin*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: 458.
- Arat, Reşid Rahmeti (⁶1994 / 1959). *Yusuf Has Hâcib: Kutadgu Bilig, II: Çeviri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları II. Dizi — Sa. 20^e.
- Arat, Reşid Rahmeti (Doğu Türkçesinden Çeviren, İzahlı İndeksi ve Notları Hazırlayan) (²1987). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekayi Babur’un Hâtıratı, Cilt: II*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları II. Dizi — Sa. 5^{bi}.
- Aslan, Üzeyir (2009). *Ubeydullah Han (ö. 1539) Şairi Şânî ve Türkçe Divanı*. Konya: Palet Yayınları.
- Ata, Aysu (1997). *Nâsırü’l-dîn Burhânü’l-dîn Rabgûzî, Kışasü’l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II Dizin*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 681-2.
- Ata, Aysu (1998). *Nehcü’l-Ferâdis Uştmahlarının Açık Yolu Cennetlerin Açık Yolu III Dizin-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 518.
- Ata, Aysu (2004). *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş - Metin - Notlar - Dizin)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 854.
- Atalay, Besim (⁴1999 / 1943). *Divanü Lûgati-it-Türk Dizini “Endeks”, IV*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 524.
- Ayverdi, İlhan (²2006). *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 1 A-G, 2 H-N, 3 O-Z*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

- Battal, Aptullah (²1988). *İbnü-Mühennâ Lûgati (İstanbul nüshasının türkçe bölümünün endeksidir.)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınlarından 9.
- Bayram, Bülent (2007). *Çuvaş Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlük*. Konya: Tablet Yayınları.
- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*. Çeviren: Halil İbrahim Usta, Ebulfaz Amanoğlu. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 811.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Çulha, Tülay (2006). *Karaycanın Kısa Sözcük Varlığı Karayca-Türkçe Kısa Sözlük*. İstanbul: Dil ve Edebiyat Dizisi: 6.
- Dankoff, Robert ve James Kelly (1985). *Maḥmūd al-Kāşgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*, III. Cambridge. Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII.
- Dankoff, Robert (2004). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü Seyahatname'deki Eskiçil, Yöresel, Yabancı Kelimeler, Deyimler*. Katkılarıyla İngilizceden Çeviren: Semih Tezcan. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 37.
- Dilçin, Cem (1991). *Mes'ūd bin Ahmed, Süheyl ü Nev-bahār, İnceleme - Metin - Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını - Sayı: 51.
- Doerfer, Gerhard ve Semih Tezcan (1980). *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Xarrab)*. Budapest: Akadémiai Kiadó Bibliotheca Orientalis Hungarica XXVI.
- Doerfer, Gerhard (1963). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit, Band I: Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Eckmann, János (1968). "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1967: 51-69.

- Eckmann, János (1988). *Çağatayca El Kitabı*. Çeviren: Günay Karaağaç. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412.
- Erbay, Fatih (2008). *W. Radloff'un "Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, I-II. Wiesbaden: Turcologica 9.
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Ergin, Muharrem (1989). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 169.
- Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*. Çeviren: Kemal Aytaç. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları / 1396, Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi / 27.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü -Etimolojik Sözlük Denemesi-*, I (A-N), II (O-Z). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 911.
- Gürsoy-Naskali, Emine ve Muvaffak Duranlı (1999). *N. A. BASKAKOV ile T. M. TOŞÇAKOVA'nın Oyrotsko-Russkiy Slovar'ından Genişletilmiş Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 715.
- Gürsoy-Naskali, Emine, Viktor Butanayev, Almagül İsina, Erdal Şahin, Liaisan Şahin ve Aylin Koç (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 917.
- Güzeldir, Muharrem (2002). *Abuşka Lügati (Giriş - Metin - İndeks)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi.
- İnan, Abdülkadir (1962). "Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962*: 61-66.

- Kaçalin, Mustafa S. (2006). *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi Hikâyet-i Oğuz-nâme-i Kazân Bég ve Gayrı -Metin ve Açıklamalar-*. İstanbul: Kitabevi 288.
- Karasoym, Yakup (1998). *Şiban Han Dîvânı (İnceleme - Metin - Dizin - Tıpkıbasım)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 614.
- Kâşgarlı Mahmûd. *Dîvânü Lugâti't-Türk*. Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever. İstanbul 2005: Kabalcı Yayınevi.
- Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 607.
- Koç, Kenan, Ayabek Bayniyazov ve Vehbi Başkapan (Hazırlayanlar) (2003). *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları / 489, Sözlük / 13.
- Lessing, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1: A-N, 2: O-C (Z). Çeviren: Günay Karaağaç. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 829/1-2.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 40.
- Mutçalı, Serdar (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları: 1, Referans Kitapları: 1.
- Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev ve A. M. Şçerbak (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.
- Necip, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Rusçadan Çeviren: İklil Kurban. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 615.
- Nişanyan, Sevan (2002). *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Adam Yayınları.
- O'zbekcha / Inglizcha Lug'at - Uzbek / English Dictionary*. Uzbekistan 2005: The Central Asian Heritage Group.
- Ölmez, Mehmet (1995). "Türk Halkları ve Dilleri: 2 Halaçlar ve Halaçça", *Çağdaş Türk Dili* 84: 15-22.
- Ölmez, Mehmet (1998). "Potanin's Yellow Uighur Material and its Importance Today", *Language and Culture of Turcic Peoples*, ed. M. STACHOWSKI, *Studia Turcologica Cracoviensia* 5: 149-182.

- Ölmez, Mehmet (2003). “Çağataycadaki Eskiçil Öğeler Üzerine”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003: Mustafa Canpolat Armağanı* (Yayımlayanlar: Aysu Ata, Mehmet Ölmez). Ankara: 135-142.
- Ölmez, Mehmet (2007). *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen / Tuvacanın Sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 72.
- Ölmez, Zuhâl (1996). *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3.
- Özek, Ali, Hayrettin Karaman, Ali Turgut, İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadrettin Gümüş (1997). *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları / 86.
- Öztürk, Rıdvan (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 593.
- Poppe, Nikolaus (1994). *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri*. Çeviren: Zeki Kaymaz. İstanbul.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1.
- Röhrborn, Klaus (1979). *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Lieferung 2 ağırlan- — anta. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, Klaus (1981). *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Lieferung 3 anta — asanke. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, Klaus (1988). *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Lieferung 4 asankelig — ayat. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Ryumina-Sırkaşeva, L. T. ve N. A. Kuçığaşeva (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü*. Çevirenler: Şükrü Halûk Akalın, Caştegin Turgunbayev. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 741.
- Sağol, Gülden (1993). *An Inter-linear Translation of the Qur’ân Into Khwarazm Turkish: Introduction and Text*. I. Sources of Oriental

- Languages and Literatures 21, Turkish Sources XIX, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations.
- Sağol, Güliden (1995). *An Inter-Linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part II: Glossary) / Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş, Metin, Sözlük ve Tıpkıbasım (II. Kısım: Sözlük)*. Harvard. Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları: 26, Türkçe Kaynaklar: XXIII, Türkçe ve Farsça Satır Arası Kur'an Tercümeleri: III.
- Sağol, Güliden (1997). "Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar", *Türklük Araştırmaları Dergisi* - Mehmet Akalın Armağanı- 8: 379-396.
- Schönig, Claus (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*. Wiesbaden: Turkologica 47.
- Sertkaya, Osman F. (1977). "János Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akademiai Kiado, Budapest 1976, 359 s.", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XXII / 1974-1976: 280-285.
- Starostin, Sergey, Anna Dybo ve Oleg Mudrak (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, I-III. Leiden-Boston: Brill.
- Şeyh Süleymān Efendi-i Özbekī el-Buhārī (1298-1300). *Luğat-i Çağatayī ve Türki-i 'Osmānī*. İstanbul.
- Taş, İbrahim (2001). *Çağatayca Kur'an Tefsiri (21^a-41^b) Giriş-Metin-Dizin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Taş, İbrahim (2009). *Süheyl ü Nev-bahâr'da Eskiçil Öğeler*. Konya: Palet Yayınları.
- Tavkul, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 770.
- Tekin, Talat (1994a). "Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi", *Türk Dilleri Araştırmaları* 4: 51-66.
- Tekin, Talat (1994b). "Notes on *Old Turkic Word Formation*", *Central Asiatic Journal* XXXVIII/2: 244-281.

- Tekin, Talat (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı-Simurg. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 13.
- Tekin, Talat (2000a). “Ana Türkçe’de z’leşme ve ş’leşme”, *XIII. Dilbilim Kurultay Bildirileri 13-15 Mayıs 1999*: 1-12.
- Tekin, Talat (2000b). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Tekin, Talat (2003). “Altaic Etymologies: I”, *Makaleler I Altayistik*: 356-375.
- Tekin, Talat, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez ve Süer Eker (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18.
- Tezcan, Semih ve Hendrik Boeschoten (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları - 1441, Kâzım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi - 39.
- Tezcan, Semih (1981). “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *Belleten* XLV/2 (178): 23-78.
- Tezcan, Semih (1994). *Süheyl ü Nev-bahâr Üzerine Notlar*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 6.
- Tezcan, Semih (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları - 1457, Edebiyat - 394.
- Tietze, Andreas ve Talat Tekin (1994). “Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar II”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 4: 159-169.
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı / Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen* I (A-E). İstanbul-Wien: Simurg 56, Sözlük 2.
- Topaloğlu, Ahmet (1976). *Muhammed Bin Hamza. XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış “Satır-Arası” Kur’an Tercümesi: Giriş ve Metin*. I. İstanbul.
- Toparlı, Recep (1992). *İrşâdü’l-Mülûk Ve’s-Selâtîn*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, Recep, M. Sadi Çöğenli ve Nevzat H. Yanık (1999). *El-Kavânînü’l-Küllîyye Li-Zabtî’l-Lügati’t-Türkiyye*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 728, Türkiye Türkçesi ve Tarihi Devirler Yazı Dilleri Gramerleri Projesi: 3.

- Toparlı, Recep, Hanîfî Vural ve Recep Karaatlı (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 835.
- Tuna, Osman Nedim (1972). "Osmanlıcada Mogolca Ödünç Kelimeler I", *Türkiyat Mecmuası* XVII: 209-250.
- Tuna, Osman Nedim (1976). "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası* XVIII: 281-314.
- Türk Dil Kurumu (1963-1977). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*, I-VIII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 212/1-8.
- Türk Dil Kurumu (1963-1982). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, I-XII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/1-12.
- Yudahin, K. K. (³1994 / 1945). *Kırgız Sözlüğü*, Cilt: I (A-J), Cilt: II (K-Z). Türkçeye Çeviren: Abdullah Taymas. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 93.
- Yüce, Nuri (²1993 / 1988). *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Maḥmūd bin 'Omar bin Muḥammed bin Aḥmed Ez-Zamaḥşarî el-Ḥvârizmî, Mukaddimetü'l-Edeb Ḥvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüşhası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 535.
- Zieme, Peter (1975). "Ein uigurischer Erntesegen", *Altorientalische Forschungen* 3: 109-143.
- Zülfikar, Hamza (1970). *Çağatayca Kur'an Tefsiri: Dilbilgisi İncelemesi-Metin-Dizin*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doktora Tezi.
- Zülfikar, Hamza (1973). "Ahmet Yesevî'den Hikmetler", *Türk Kültürü* 124: 208-212.
- Zülfikar, Hamza (1974). "Çağatayca Bir Kur'an Tefsîri", *Türkoloji Dergisi* 6: 153-195.